

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»  
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова  
праця на правах рукопису

Павленко Микола Вадимович

УДК 347.132:355.01(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ**  
**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО**  
**СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

081 Право

08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

М.В. Павленко

Науковий керівник: Кривенко Юлія Василівна, кандидат юридичних наук, доцент.

Одеса – 2025

## АНОТАЦІЯ

*Павленко М.В.* Правове регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право (галузь знань 08 Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2025.

Дисертація є першим комплексним монографічним дослідженням правового регулювання цивільно-військового співробітництва із погляду цивільного права, яке враховує дуалістичну природу цих відносин (приватно-правову та публічно-правову).

У дисертаційному дослідженні здійснено історико-правовий аналіз особливостей взаємодії військ (сил) із цивільним населенням на території України. Встановлено, що характер зазначених правовідносин у різні історичні періоди мав неоднорідний зміст: взаємодія могла ґрунтуватися як на засадах рівноправного партнерства, так і набувати, за сучасними правовими підходами, протиправного характеру. Із набуттям Україною державної незалежності активний розвиток системи цивільно-військового співробітництва розпочався із запровадженням антитерористичної операції на сході держави.

За результатами аналізу наукових підходів щодо розуміння цивільно-військового співробітництва встановлено, що відмінності в його сприйнятті пов'язані як з можливістю здійснювати вивчення крізь призму різних галузей права, так і з нелінійним розвитком цього інституту, що дозволяє акцентувати увагу в наукових дослідженнях на різних аспектах практичної діяльності.

У ході дослідження здійснено конкретизацію понятійного апарату та наголошено на доцільності відмежування цивільно-військового співробітництва як комплексу заходів, що реалізуються Збройними Силами України, від завдань, покладених на фахівців підрозділів цивільно-військового співробітництва організаційних структур Збройних Сил України. Запропонований підхід відповідає інституційно

закріпленій практиці держав – учасниць Організації Північноатлантичного договору.

Уточнено питання визначення складу суб'єктів сил оборони, які можуть здійснювати цивільно-військове співробітництво, а саме: військові формування (Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України), правоохоронні органи (поліція особливого призначення Національної поліції України) та розвідувальні органи (Служба зовнішньої розвідки України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, розвідувальний орган Державної прикордонної служби України). Наголошується, що всі зазначені структури повинні розглядатися як суб'єкти цивільно-військового співробітництва, оскільки під час реалізації оборонних завдань вони зазнають тих самих викликів і потребують взаємодії з невійськовою компонентою, як і Збройні Сили України.

У межах дисертації вперше проаналізовано еволюцію терміна «цивільно-військове співробітництво» та виявлено деякі недоліки в його дефініції: декларативний характер, обмеженість суб'єктного складу та неочевидність формулювання мети цивільно-військового співробітництва в поточній редакції. Запропоновано здійснити законодавче уточнення поняття цивільно-військового співробітництва в Законі України «Про оборону України», яке охоплює всі складові сил оборони та невійськових суб'єктів взаємодії, та викласти його в такій редакції: «цивільно-військове співробітництво – комплекс заходів Збройних Сил України та інших складових сил оборони щодо координації та взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, які не входять до складу сил оборони, з метою створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України та іншими складовими сил оборони покладених на них завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора».

Дослідженням встановлено, що цивільні правовідносини, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва, мають всі обов'язкові елементи

цивільних правовідносин, проте характеризуються особливим складом учасників (організаційні структури Збройних Сил України та інших військових формувань, з одного боку, та фізичні особи, громадські об'єднання зі статусом юридичної особи, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування – з іншого), метою, а також обмеженнями в диспозитивності організаційних структур Збройних Сил України.

Визначено, що цивільні правовідносини у сфері цивільно-військового співробітництва можуть мати як договірний, так і позадоговірний характер. До останніх можуть відноситись, наприклад, публічна обіцянка винагороди (за захоплення ворожої техніки), обіцянка винагороди за результатами конкурсу чи інші недоговірні зобов'язання, що виникають із односторонніх дій.

Окрему увагу приділено господарській діяльності у Збройних Силах України. Також наголошено, що діяльність військових частин (установ, організацій), пов'язана з веденням підсобного господарства, не відповідає основному призначенню Збройних Сил України щодо збройного захисту незалежності, територіальної цілісності та недоторканності України, через що потребує переосмислення необхідності її збереження. Висловлено думку щодо необхідності внесення змін у законодавство в напрямку зменшення кількості видів дозволеної господарської діяльності (наразі їх 147) з урахуванням пріоритету виконання військовими частинами (установами) завдань з оборони України.

У межах дослідження запропоновано скасування застарілих положень частини другої статті 4 Закону України «Про оборону України» щодо права вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях оборони, переданих у постійне користування військовим частинам, через їх архаїчність та неможливість застосування на практиці у зв'язку з відсутністю порядку отримання такого дозволу.

Уперше встановлені особливості забезпечення житлом військовослужбовців у районах ведення бойових дій та запропоновано зміни до наказу Міністерства оборони України від 31 липня 2018 року № 380,

спрямовані на удосконалення механізму оренди житла командирами військових частин для особового складу в районах бойових дій, що передбачають чітке визначення належності тієї чи іншої території до районів ведення бойових дій для цілей оренди житла, а також врегулювання питань укладання договору за відсутності приладів обліку та норм споживання енергоносіїв у відповідних населених пунктах.

Уперше здійснено цивільно-правову характеристику договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг із транспортування тіл та встановлено, що вони не є самостійними видами цивільно-правових договорів, а різновидами договорів купівлі-продажу та договору перевезення, які характеризуються особливим предметом (ритуальні товари та послуги з транспортування тіл (останків) загиблих військовослужбовців відповідно) та однією зі сторін цих договорів, якою виступають військова частина або територіальний центр комплектування та соціальної підтримки. Запропоновано внести зміни до Алгоритму дій посадових осіб під час організації транспортування та поховання тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України на території України визначивши, що в разі виконання військовою частиною бойових завдань у складі угруповань військ (сил) закупівля такого роду товарів (послуг) повинна здійснюватись територіальним центром комплектування та соціальної підтримки, а також обґрунтовано доцільність перегляду планової вартості комплекту предметів ритуальної належності в бік збільшення.

У межах дисертації встановлено, що для виникнення правовідносин між Збройними Силами України та громадськими об'єднаннями, організаціями, останні повинні мати статус юридичної особи. Окремо окреслено особливості надання волонтерської допомоги Збройним Силам України: заборона надання індивідуальної допомоги, залучення неповнолітніх волонтерів та обов'язковість укладення письмового договору за вимогою військової частини (установи) – отримувача допомоги. Зазначено, що співпраця Збройних Сил України та волонтерських організацій не обмежується виключно питаннями

забезпечення матеріальних потреб військ (сил), а включає також питання координації надання допомоги цивільному населенню та координації діяльності, спільної реалізації заходів з пошуку та евакуації тіл (останків) загиблих військовослужбовців Збройних Сил України та цивільних осіб, заходів протимінної діяльності тощо.

Крім того, вперше запропоновано механізм удосконалення правового регулювання соціальних гарантій волонтерів. Визначено, що відсутність єдиного зразка Свідчення командира (начальника) військового формування про обставини отримання поранення (загибелі) волонтера та процедури його отримання призводить до укладення реалізації права волонтерів або членів їх сімей на отримання одноразової грошової допомоги. У зв'язку з чим запропоновано зобов'язати командирів військових частин фіксувати в журналах ведення бойових дій обставини отримання поранення (контузії, травми, загибелі) волонтерами із зазначенням визначених даних, а на підставі таких записів – надавати за запитом офіційні свідчення командира (начальника).

У дисертаційному дослідженні охоплені також питання взаємодії Збройних Сил України з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Підкреслено, що в умовах правового режиму воєнного стану провідна роль у регулюванні таких відносин належить нормам публічно-правового регулювання. Крім того, відмічено декларативний характер меморандумів між військовими частинами (установами) та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, що, прогнозовано, не дозволяє розглядати їх укладення як шлях до покращення матеріального забезпечення військових частин (установ). Більш дієвим способом підтримки військ (сил) є надання останнім субвенцій з місцевих бюджетів (міжбюджетні трансферти) або здійснення передачі майна для задоволення визначених потреб.

Також зроблені висновки, що ефективними способами використання земельних ділянок для потреб будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд є примусове відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного

стану (зокрема, реквізиція земельних ділянок комунальної форми власності) та встановлення земельних сервітутів. Зазначено, що для належної реалізації права заінтересованих осіб (зокрема, військових частин Збройних Сил України) вимагати встановлення сервітуту у вигляді права на будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, необхідно здійснити законодавче закріплення порядку встановлення такого сервітуту, характеру відплатності та строку його встановлення.

Додатково зазначено, що можливими напрямами співпраці Збройних Сил України з органами державної влади, місцевого самоврядування можуть бути питання залучення інфраструктури для проведення заходів деконтамінації (знезараження) військ (сил), задоволення потреб лікувально-евакуаційного забезпечення завдяки залученню цивільних ресурсів, здійснення соціальних послуг із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей, зокрема в межах експериментального проєкту із запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей (постанова Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2023 року № 1050) тощо.

У дисертації проаналізовано цивільно-військове співробітництво зарубіжних країн, зокрема з числа учасників Організації Північноатлантичного договору, та основні керівні документи військ (сил) з цих питань: Директиву МС 411/2 від 12 травня 2014 року (наразі очікується публікація в редакції МС 411/3), Доктрину цивільно-військового співробітництва AJP-3.19 та посібник з функціонального планування цивільно-військової координації (CIMIC) НАТО (CFPG), а також окремі керівні документи армії Сполучених Штатів Америки – спільну публікацію «Правове забезпечення» JP 3-84 від 02 серпня 2016 року та польовий статут Сухопутних військ США FM 3-84 «Правове забезпечення операцій».

Наголошено, що окремі правові механізми, визначені керівними документами НАТО (як приклад, з питань Host Nation Support, процедур щодо статусу сил (SOFA) та статусу місій (SOMA)) не можуть бути застосовані

взагалі, або на поточній стадії збройної агресії, відтак подальша імплементація стандартів НАТО з питань цивільно-військового співробітництва може здійснюватись скоріше на рівні політик, ніж конкретних механізмів.

Зазначено, що удосконалення правового регулювання цивільно-військового співробітництва в Україні повинно враховувати дуалістичну природу цих відносин (публічно-правову та приватно-правову) та здійснюватись на комплексних засадах: як шляхом гармонізації правових норм у межах відповідних галузей права внутрішнього законодавства відповідно до сучасних викликів, так і з урахуванням стандартів Організації Північноатлантичного договору.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що їх можна буде використовувати у правотворчій діяльності, а саме при підготовці змін до законодавства та керівних документів Міністерства оборони України та Збройних Сил України, та правозастосовчій діяльності, – в діяльності з'єднань, військових частин (установ) Сухопутних військ Збройних Сил України за напрямом цивільно-військового співробітництва (Акт Командування Сухопутних військ Збройних Сил України від 07 червня 2025 року № 167261 про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження).

Ключові слова: безпека, воєнний стан, договір, Збройні Сили України, збройний конфлікт, НАТО, об'єкти цивільних прав, оборона, права людини, правове регулювання, правовідносини, суб'єкти цивільного права, цивільне право, цивільні правовідносини, цивільно-військове співробітництво.



## SUMMARY

*Pavlenko M.V.* Legal regulation of civil-military cooperation of the Armed Forces of Ukraine. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 Law (field of knowledge 08 Law). – National University “Odesa Law Academy”, Odesa, 2025.

The dissertation is the first comprehensive monographic study of the legal regulation of civil-military cooperation from the perspective of civil law, which takes into account the dualistic nature of these relations (private law and public law).

The dissertation research carries out a historical and legal analysis of the peculiarities of interaction between troops (forces) and the civilian population on the territory of Ukraine. It has been established that the nature of these legal relations in different historical periods had heterogeneous content: interaction could be based on the principles of equal partnership, or could acquire, according to modern legal approaches, an unlawful character. With Ukraine's gaining of state independence, the active development of the civil-military cooperation system began with the introduction of the anti-terrorist operation in the east of the country.

Based on the analysis of scientific approaches to understanding civil-military cooperation, it has been established that differences in its perception are related both to the possibility of studying it through the prism of different branches of law, and to the non-linear development of this institution, which allows focusing attention in scientific research on various aspects of practical activity.

During the research, the conceptual apparatus was specified and the expediency of distinguishing civil-military cooperation as a complex of measures implemented by the Armed Forces of Ukraine from the tasks assigned to specialists of civil-military cooperation units of organizational structures of the Armed Forces of Ukraine was emphasized. The proposed approach

corresponds to the institutionally established practice of member states of the North Atlantic Treaty Organization.

The issue of determining the composition of subjects of defense forces that can carry out civil-military cooperation has been clarified, namely: military formations (State Special Transport Service, State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine, National Guard of Ukraine, State Border Guard Service of Ukraine), law enforcement agencies (special purpose police of the National Police of Ukraine) and intelligence agencies (Foreign Intelligence Service of Ukraine, Main Intelligence Directorate of the Ministry of Defense of Ukraine, intelligence agency of the State Border Guard Service of Ukraine). It is emphasized that all these structures should be considered as subjects of civil-military cooperation, since when implementing defense tasks they face the same challenges and require interaction with the non-military component, just like the Armed Forces of Ukraine.

Within the framework of the dissertation, the evolution of the term “civil-military cooperation” was analyzed for the first time and certain shortcomings in its definition were identified: declarative nature, limited subject composition and non-obviousness of the formulation of the purpose of civil-military cooperation in the current version. It is proposed to make a legislative clarification of the concept of civil-military cooperation in the Law of Ukraine “On defense of Ukraine”, which covers all components of defense forces and non-military subjects of interaction, and to present it in the following wording: “civil-military cooperation is a complex of measures of the Armed Forces of Ukraine and other components of defense forces regarding coordination and interaction with state authorities and local self-government bodies, natural and legal persons who are not part of the defense forces, with the purpose of creating favorable conditions for the performance by the Armed Forces of Ukraine and other components of defense forces of the tasks and functions assigned to them, including on the territory of the aggressor state”.

The research has established that civil legal relations arising in the sphere of civil-military cooperation have all the mandatory elements of civil legal relations, but are characterized by a special composition of participants (organizational structures of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, on the one hand, and natural persons, public associations with the status of a legal entity, executive authorities and local self-government bodies – on the other), purpose, as well as limitations in the discretionary powers of organizational structures of the Armed Forces of Ukraine.

It has been determined that civil legal relations in the sphere of civil-military cooperation can have both contractual and non-contractual nature. The latter may include, for example, public promise of reward (for capturing enemy equipment), promise of reward based on competition results or other non-contractual obligations arising from unilateral actions.

Special attention is paid to economic activity in the Armed Forces of Ukraine. It is also emphasized that the activities of military units (institutions, organizations) related to conducting subsidiary farming do not correspond to the main purpose of the Armed Forces of Ukraine regarding armed defense of independence, territorial integrity and inviolability of Ukraine, which is why there is a need to reconsider the necessity of its preservation. An opinion has been expressed regarding the need to introduce changes to legislation in the direction of reducing the number of types of permitted economic activities (currently there are 147) taking into account the priority of military units (institutions) performing tasks related to the defense of Ukraine.

Within the framework of the research, it is proposed to abolish the obsolete provisions of part two of Article 4 of the Law of Ukraine “On defense of Ukraine” regarding the right to grow agricultural crops, graze livestock and harvest hay on defense lands transferred for permanent use to military units, due to their archaic nature and impossibility of application in practice due to the absence of a procedure for obtaining such permission.

For the first time, the peculiarities of providing housing to military personnel in areas of combat operations have been established, and amendments to Order No. 380 of the Ministry of Defense of Ukraine dated July 31, 2018 have been proposed, aimed at improving the mechanism of housing rental by commanders of military units for personnel in areas of combat operations, which provide for clear determination of whether a particular territory belongs to areas of combat operations for the purposes of housing rental, as well as settlement of issues of concluding a contract in the absence of metering devices and consumption norms for energy carriers in the respective settlements.

For the first time, a civil law characterization of contracts for the procurement of ritual items and services for the transportation of bodies has been carried out, and it has been established that they are not independent types of civil law contracts, but varieties of sale and purchase contracts and transportation contracts, which are characterized by a special subject matter (ritual goods and services for the transportation of bodies (remains) of deceased military personnel, respectively) and one of the parties to these contracts, which is a military unit or territorial recruitment and social support center.

It is proposed to introduce amendments to the Algorithm of actions of officials during the organization of transportation and burial of bodies (remains) of deceased military personnel of the Armed Forces of Ukraine on the territory of Ukraine, determining that in case of a military unit performing combat tasks as part of troop (force) groupings, the procurement of such goods (services) should be carried out by the territorial recruitment and social support center, and the expediency of revising the planned cost of a set of ritual items in the direction of increase has been substantiated.

Within the framework of the dissertation, it has been established that for the emergence of legal relations between the Armed Forces of Ukraine and public associations, organizations, the latter must have the status of a legal entity. The peculiarities of providing volunteer assistance to the Armed Forces of Ukraine are outlined separately: prohibition of providing individual assistance, involvement

of minor volunteers and the mandatory conclusion of a written contract at the request of the military unit (institution) – recipient of assistance. It is noted that the cooperation between the Armed Forces of Ukraine and volunteer organizations is not limited exclusively to issues of meeting the material needs of troops (forces), but also includes issues of coordinating assistance to the civilian population and coordinating activities, joint implementation of measures for the search and evacuation of bodies (remains) of deceased military personnel of the Armed Forces of Ukraine and civilians, mine action measures, etc.

In addition, a mechanism for improving the legal regulation of social guarantees for volunteers has been proposed for the first time. It has been determined that the absence of a unified template of the Certificate of the commander (chief) of a military formation regarding the circumstances of a volunteer's injury (death) and the procedure for obtaining it leads to difficulties in implementing the right of volunteers or members of their families to receive one-time financial assistance. In this regard, it is proposed to oblige commanders of military units to record in combat operations journals the circumstances of injury (concussion, trauma, death) of volunteers with the indication of specified data, and on the basis of such records – to provide official certificates of the commander (chief) upon request.

The dissertation research also covers issues of interaction between the Armed Forces of Ukraine and executive authorities and local self-government bodies. It is emphasized that in the conditions of the legal regime of martial law, the leading role in regulating such relations belongs to norms of public law regulation. In addition, the declarative nature of memoranda between military units (institutions) and executive authorities, local self-government bodies have been noted, which, predictably, does not allow considering their conclusion as a way to improve the material support of military units (institutions). A more effective way of supporting troops (forces) is providing them with subventions from local budgets (intergovernmental transfers) or carrying out the transfer of property to meet specified needs.

Conclusions have also been made that effective ways of using land plots for the needs of construction, arrangement and maintenance of engineering-technical and fortification structures are compulsory alienation and seizure of property under the conditions of the legal regime of martial or emergency law (in particular, requisition of land plots of communal ownership) and establishment of land easements. It is noted that for proper implementation of the right of interested persons (in particular, military units of the Armed Forces of Ukraine) to demand the establishment of an easement in the form of the right to construction, arrangement and maintenance of engineering-technical and fortification structures, it is necessary to carry out legislative consolidation of the procedure for establishing such an easement, the nature of payment and the term of its establishment.

Additionally, it is noted that possible areas of cooperation between the Armed Forces of Ukraine and state authorities, local self-government bodies may include issues of engaging infrastructure for conducting decontamination measures of troops (forces), meeting the needs of medical-evacuation support through the involvement of civilian resources, implementation of social services for social support of military personnel and members of their families, in particular within the framework of an experimental project for the introduction of a contractual form of providing social services for social support of military personnel and members of their families (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 3, 2023 No. 1050), etc.

The dissertation analyzes civil-military cooperation of foreign countries, in particular from among the members of the North Atlantic Treaty Organization, and the main guiding documents of troops (forces) on these issues: Directive MC 411/2 dated May 12, 2014 (currently the publication of edition MC 411/3 is expected), Doctrine of Civil-Military Cooperation AJP-3.19 and NATO CIMIC Functional Planning Guide (CFPG), as well as individual guiding documents of the United States Army – joint publication “Legal Support” JP 3-84 dated August 2, 2016 and U.S. Army Field Manual FM 3-84 “Legal Support to Operations”.

It is emphasized that certain legal mechanisms defined by NATO guiding documents (as an example, regarding Host Nation Support, procedures regarding Status of Forces Agreement (SOFA) and Status of Mission Agreement (SOMA)) cannot be applied at all, or at the current stage of armed aggression, therefore further implementation of NATO standards on civil-military cooperation can be carried out rather at the level of policies than specific mechanisms. It is noted that the improvement of legal regulation of civil-military cooperation in Ukraine should take into account the dualistic nature of these relations (public law and private law) and be carried out on a comprehensive basis: both through harmonization of legal norms within the respective branches of domestic law in accordance with modern challenges, and taking into account the standards of the North Atlantic Treaty Organization.

The practical significance of the obtained results lies in the fact that they can be used in law-making activities, namely in the preparation of amendments to legislation and guiding documents of the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine, and in law enforcement activities – in the activities of formations, military units (institutions) of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine in the area of civil-military cooperation (Act of the Land Forces Command of the Armed Forces of Ukraine dated June 7, 2025 No. 167261 on the implementation of scientific developments of the dissertation research).

Keywords: security, martial law, contract, Armed Forces of Ukraine, armed conflict, NATO, objects of civil rights, defense, human rights, legal regulation, legal relations, subjects of civil law, civil law, civil legal relations, civil-military cooperation.

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:*

1. Павленко М. В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг з транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України для організації їх поховання (кремації). *Часопис цивілістики*. 2023. № 50. С. 57–64. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v050.2023.9>

2. Павленко М. В. Щодо поняття та змісту цивільно-військового співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 695–699. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/163>

3. Павленко М. В. Загальна характеристика цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 597–604. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.80>

4. Павленко М. В. Деякі особливості виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. *Часопис цивілістики*. 2025. № 57. С. 64–70. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.9>

*Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:*

1. Павленко М.В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності для організації поховання (кремації) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України. *Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця) : матеріали всеукр. наук. конф., м. Одеса, 11 груд. 2023 р. Одеса, 2023. С. 107–110.*



2. Павленко М. В. Деякі питання будівництва військових інженерно-технічних (фортифікаційних) споруд на земельних ділянках приватної форми власності. *Римське право і сучасність: реалізація і захист речових прав в умовах воєнного стану* : матеріали всеукр. наук. конф., м. Одеса, 25 трав. 2024 р. Одеса, 2024. С. 147–150.

3. Павленко М. В. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. *Соціальне забезпечення та соціальна робота в умовах сучасних викликів* : зб. матеріалів Другої всеукр. науково-практ. конф., м. Хмельницький, 22 трав. 2025 р. Хмельницький, 2025. С. 78–82.

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                         |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ВСТУП .....                                                                                                                             | 3   |
| РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....                                                            | 11  |
| 1.1. Огляд літератури та вибір напрямів дослідження .....                                                                               | 11  |
| 1.2. Еволюція поняття цивільно-військового співробітництва.....                                                                         | 28  |
| 1.3. Загальна характеристика цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва.....                    | 51  |
| РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ .....                 | 63  |
| 2.1. Цивільні правовідносини Збройних Сил України та фізичних осіб.....                                                                 | 63  |
| 2.2. Цивільні правовідносини Збройних Сил України та громадських об'єднань, організацій.....                                            | 95  |
| 2.3. Цивільні правовідносини Збройних Сил України та органів виконавчої влади, місцевого самоврядування.....                            | 119 |
| РОЗДІЛ 3. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ..... | 139 |
| 3.1. Досвід правового регулювання цивільно-військового співробітництва в зарубіжних країнах.....                                        | 139 |
| 3.2. Удосконалення правового регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України .....                                | 152 |
| ВИСНОВКИ.....                                                                                                                           | 166 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....                                                                                                        | 177 |
| ДОДАТКИ .....                                                                                                                           | 208 |

## ВСТУП

**Обґрунтування вибору теми дослідження.** В умовах, коли Збройні Сили України разом із іншими складовими сил оборони здійснюють відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації проти України, особливого значення набувають питання координації та взаємодії війська та цивільного сектору.

Якщо така взаємодія є ефективною, то, як свідчить досвід антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях (операції Об'єднаних сил) та воєнних дій з 24 лютого 2022 року, відмічається позитивний вплив на виконання поставлених завдань військами (силами), і навпаки, відсутність взаємопорозуміння та співпраці призводить до необхідності спрямовувати увагу військового командування на невійськові питання, застосовувати наявні (і завжди – обмежені) сили і засоби для виконання другорядних завдань.

Неможливо змінити раніше ухвалені рішення на застосування військ (сил), прийняті без урахування можливого впливу фактору цивільного населення, на виконання яких, наприклад, 09 травня 2014 року командир 2 механізованого батальйону 72 окремої механізованої бригади майор Михайло Драпатий (наразі – генерал-майор) спрямовував свою бойову машину піхоти крізь барикади, облаштовані сепаратистські налаштованими мешканцями Маріуполя, проте немає жодних причин не враховувати цей досвід у майбутньому.

У такому контексті саме цивільно-військове співробітництво виступає ключовим механізмом для вирішення подібних викликів.

При цьому, незважаючи на провідну роль механізмів публічно-правового регулювання взаємовідносин Збройних Сил України із цивільною компонентою (особливо в частині, що стосується запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану), будь-які спроби удосконалення правового регулювання в цій сфері повинні спиратись на комплексний характер цивільно-військового співробітництва, що зумовлює потребу враховувати приватно-правові механізми регулювання таких відносин.

У межах цього дослідження з питань, що стосуються правового регулювання діяльності Збройних Сил України та інших складових сил оборони, використані праці таких вчених, як: В. Антонов, Н.Б. Арабаджи, С.М. Бережной, Е.Г. Бойченко, І.А. Гамбург, Ю.М. Мудрак та інших.

Окремі питання цивільно-військового співробітництва досліджували такі українські науковці як М.М. Адамчук, О.М. Бериславська, С.В. Белай, О.Г. Бондаренко, В.І. Воробйов, В.В. Бринцев, В.В. Вашкович, О.О. Верещак, Л.П. Гордієнко, Ю.С. Гулак, І.О. Дробіна, В.В. Дуглер, Л.О. Жужа, Р.О. Кайдалов, Д.В. Карамишев, В.В. Карелін, Л.М. Кізло, Т.Г. Корж-Ікаєва, І.М. Коропатнік, В.М. Курепін, О.О. Кутков, М.І. Литвиненко, І.С. Луговський, І.М. Мазій, О.В. Минько, В.Я. Настюк, О.О. Ноздрачов, Д.М. Павлов, С.А. Радзіковський, Ю. Руснак, М.М. Середенко, Е.В. Тітко, П.П. Ткачук, І.В. Ушаков, Д.О. Хомяков, І.Р. Чобіт, І.М. Шопіна, В.В. Шульгін та інші.

Серед робіт цивільно-правового спрямування варто зазначити праці таких авторів: С.Я. Бескоровайний, В.Й. Кісель, С.О. Короєд, Ю.В. Кривенко, О.О. Оскілко, О.М. Рибицька, О.С. Павловський, В.М. Панасюк та В.К. Черепов.

Поряд із тим, комплексне дослідження правового регулювання цивільно-військового співробітництва із погляду цивільного права, яке б враховувало дуалістичну природу цих відносин (приватно-правову та публічно-правову) наразі відсутнє, оскільки наявні в українській науковій літературі праці мають або ж адміністративно-правове спрямування, або присвячені вивченню лише окремих напрямів цивільно-військового співробітництва.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.** Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної програми кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Проблеми реалізації і захисту цивільних прав та інтересів з погляду антропологічного підходу в цифрову еру» на 2021 – 2025 рік як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини

у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021 – 2025 роки (державний реєстраційний номер 0122U000266).

**Мета і завдання дослідження.** Метою дисертаційного дослідження є здійснення комплексного аналізу правового регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України та визначення напрямів удосконалення нормативно-правового регулювання цієї сфери.

Для досягнення мети дослідження поставлені такі завдання:

провести історико-правовий аналіз взаємодії військ (сил) із цивільним населенням на території України;

здійснити критичний аналіз існуючих наукових підходів до розуміння цивільно-військового співробітництва;

дослідити розвиток поняття цивільно-військового співробітництва, його сутності та змісту в керівних документах Збройних Сил України та законодавстві України;

надати характеристику цивільним правовідносинам, що виникають із цивільно-військового співробітництва;

визначити правові засади цивільних правовідносин Збройних Сил України та фізичних осіб, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва;

визначити правові засади цивільних правовідносин Збройних Сил України та громадських об'єднань зі статусом юридичної особи, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва;

визначити правові засади цивільних правовідносин Збройних Сил України та органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва;

з'ясувати підходи до правового регулювання цивільно-військового співробітництва в зарубіжних країнах та дослідити можливість імплементації позитивних практик у правове регулювання цивільно-військового співробітництва в Україні;

сформулювати пропозиції щодо удосконалення правового регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України.

*Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України.*

*Предметом дослідження є правове регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України.*

**Методи дослідження.** *Методологічною основою дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи та прийоми наукового пізнання, за допомогою яких здійснено дослідження правового регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України.*

*Застосування діалектичного методу дозволило розкрити комплексний характер цивільно-військового співробітництва, його динаміку і зв'язок з іншими правовими категоріями та явищами (підрозділи 1.1 – 1.3).*

*Завдяки аксіоматичного методу забезпечено сприймання теоретичних положень цивільного права, що використовувались в межах цього дослідження, без надмірного доведення.*

*За допомогою історико-правового методу досліджено становлення та розвиток взаємодії військ (сил) та цивільного населення (структур) на території України починаючи з початку XVII століття до сьогодні (підрозділ 1.1).*

*Метод системно-структурного аналізу дозволив розглянути поняття та сутність цивільно-військового співробітництва, його зміст та надати загальну характеристику цивільним правовідносинам, що виникають із цивільно-військового співробітництва (підрозділи 1.2, 1.3).*

*Використання методу нормативно-правового аналізу дозволило систематизувати нормативно-правове регулювання правовідносин у сфері цивільно-військового співробітництва та надати оцінку його ефективності (2 розділ).*

*У свою чергу, застосування порівняльно-правового методу було спрямовано на аналіз правового регулювання досліджуваної сфери в зарубіжних країнах, зокрема країнах Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та можливості імплементації такого досвіду в чинне законодавство*

та керівні документи Міністерства оборони України та Збройних Сил України (підрозділ 3.1).

За допомогою методу *аналізу та синтезу*, а також *логіко-юридичного методу* сформульовані шляхи удосконалення правового регулювання цивільно-військового співробітництва на підставі проведених наукових досліджень (підрозділ 3.2), а також сформульовані загальні висновки цієї дисертації.

**Наукова новизна отриманих результатів** полягає в тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням правового регулювання цивільно-військового співробітництва з погляду цивільного права, яке враховує дуалістичну природу цих відносин (приватно-правову та публічно-правову), та знайшла своє відображення у наступних положеннях:

*вперше:*

проаналізовано еволюцію поняття «цивільно-військове співробітництво» в законодавчих та інших нормативно-правових актах та запропоновано внести зміни до Закону України «Про оборону України» в частині визначення цивільно-військового співробітництва як «комплексу заходів Збройних Сил України та інших складових сил оборони щодо координації та взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, які не входять до складу сил оборони, з метою створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України та іншими складовими сил оборони покладених на них завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора»;

здійснено характеристику цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва, та встановлено, що вони мають усі обов'язкові елементи цивільних правовідносин, проте характеризуються особливим складом учасників (організаційні структури Збройних Сил України та інших військових формувань, з одного боку, та фізичні особи, громадські об'єднання зі статусом юридичної особи, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування – з іншого), метою, а також обмеженнями диспозитивності організаційних структур Збройних Сил України;

запропоновано скасувати положення Закону України «Про використання земель оборони», що дозволяють вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях оборони через їх архаїчність та неможливість застосування на практиці;

запропоновані зміни до наказу Міністерства оборони України від 31 липня 2018 року № 380 з метою удосконалення механізму оренди житла командирами військових частин для особового складу в районах бойових дій;

надано цивільно-правову характеристику договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг із транспортування тіл, та запропоновано внести зміни до Алгоритму дій посадових осіб під час організації транспортування та поховання тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України на території України;

встановлено, що між Збройними Силами України та фізичними особами можуть виникати не лише договірні, але й недоговірні зобов'язання, що впливають із цивільно-військового співробітництва;

встановлено, що для наявності цивільних правовідносин між організаційними структурами Збройних Сил України та громадськими об'єднаннями останні повинні мати статус юридичної особи;

запропоновано комплекс заходів, спрямований на усунення невизначеності, пов'язаної з відсутністю єдиного зразка Свідчення командира (начальника) військового формування про обставини отримання поранення (загибелі) волонтера, а також процедурою звернення для його отримання, що може призводити до нереалізації права на виплату одноразової грошової допомоги особами, які таке право набули;

запропоновано здійснити законодавче закріплення порядку встановлення сервітуту у вигляді права на будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, характеру відплатності та строку його встановлення;

зроблено висновки, що оскільки Збройні Сили України здійснюють відсіч збройної агресії Російської Федерації на території власної держави, окремі



правові механізми, визначені керівними документами НАТО (як приклад, з питань Host Nation Support, процедур щодо статусу сил (SOFA) та статусу місій (SOMA)) не можуть бути застосовані або взагалі, або на поточній стадії збройної агресії, у зв'язку з чим подальша імплементація стандартів НАТО з питань цивільно-військового співробітництва може здійснюватись скоріше на рівні політик, ніж конкретних механізмів;

*вдосконалено:*

встановлено, що до складу сил оборони України разом із Збройними Силами України належать військові формування (Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України), правоохоронні органи (поліція особливого призначення Національної поліції України) та розвідувальні органи (Служба зовнішньої розвідки України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, розвідувальний орган Державної прикордонної служби України), і на всі перелічені органи повинно покладатись завдання здійснювати цивільно-військове співробітництво;

*дістало подальшого розвитку:*

питання розмежування цивільно-військового співробітництва як комплексу заходів, що здійснюються Збройними Силами України, від завдань, що покладаються на фахівців підрозділів цивільно-військового співробітництва організаційних структур Збройних Сил України;

питання необхідності переосмислити потребу збереження права військових частин вести підсобне господарство, а також наявної кількості дозволених видів господарської діяльності у Збройних Силах України;

**Практичне значення отриманих результатів** полягає в тому, що їх може бути використано:

у правотворчій діяльності – при підготовці змін до законодавства та керівних документів Міністерства оборони України та Збройних Сил України;

у правозастосовчій діяльності – в діяльності з'єднань, військових частин (установ) Сухопутних військ Збройних Сил України за напрямом цивільно-військового співробітництва (Акт Командування Сухопутних військ Збройних Сил України від 07 червня 2025 року № 167261 про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження).

**Апробація матеріалів дисертації.** Основні положення дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на кафедрі цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», а окремі її результати оприлюднені в доповідях на Всеукраїнській науковій конференції «Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця)» (місто Одеса, 11 грудня 2023 року), Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: реалізація і захист речових прав в умовах воєнного стану» (місто Одеса, 25 травня 2024 року) та Другій всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціальне забезпечення та соціальна робота в умовах сучасних викликів» (місто Хмельницький, 22 травня 2025 року).

**Публікації.** Основні положення, теоретичні висновки та практичні рекомендації, сформульовані в дисертації, викладені у 4 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, а також у 3 тезах доповідей на наукових конференціях.

**Структура та обсяг дисертації** зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (257 найменувань, що розміщено на 31 сторінці) та двох додатків (що розміщено на 5 сторінках). Загальний обсяг дисертації складає 212 сторінок, з яких основний зміст – 176 сторінок.

## РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

### 1.1. Огляд літератури та вибір напрямів дослідження

У країнах Північноатлантичного альянсу збройні сили учасників, особливо в ході виконання завдань, залежні від готовності цивільного сектору забезпечити військову підтримку: у сфері транспорту, зв'язку, енергетики та продовольчих поставок (їжа чи вода).

Наприклад, за рахунок комерційної складової забезпечується до 90 відсотків транспортних перевезень, 70 відсотків супутникового та 90 відсотків підводного оптико-волоконного кабельного зв'язку. У середньому до 75 відсотків забезпечення, що отримує військовий контингент з боку країни, на території якої проводиться військова операція, надходить від цивільного сектору.

Поряд із тим, під час холодної війни, у випадку загострення ситуації, «залізниці, порти, аеродроми, енергетичні мережі або повітряний простір, перебували в руках держави і легко переходили під контроль НАТО» [21, с. 153-154].

Однак така взаємозалежність військової компоненти та цивільної складової не є новелою країн організації Північноатлантичного договору.

Як зазначає О.В. Минько, історично армії, перебуваючи на території противника, використовували ресурси природи, економіки та місцевого населення. Останніх – як заручників, дешевої робочої сили або мобілізаційного ресурсу.

Однак необхідність захисту інтересів держави та поповнення запасів зумовлювало необхідність залучення цих ресурсів і арміями, які діють на території своїх держав, при цьому не лише на воєнний час, але і в мирний період [87, с. 74].

Щодо території України, за однією з концепцій, історичний поділ взаємодії цивільного населення та збройних сил включає три етапи:

перший етап, який включає часи існування Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки (з початку XX ст.) та з початком якого «закладено своєрідну матрицю розвитку суспільних відносин у досліджуваній сфері»;

другий етап, до якого належать часи перебування України у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік;

третій етап, який розпочався зі здобуттям незалежності та створенням Збройних Сил України [94, с. 148-149].

На нашу думку, огляд взаємодії війська та цивільного населення в Україні доцільно здійснити не з початку XX століття, а раніше – з часів козацької доби, в якій беруть свій початок Збройні Сили України.

Так, у 1620-х – 1630-х роках Військо Запорозьке у стосунках з цивільним населенням Наддніпрянщини традиційно позиціонувало себе як захисники. Однак мали місце протиправні дії, які пояснювались потребою захисту населення, що, безумовно, погіршувало взаємовідносини з останнім.

Наприклад, у 1637 році, після примусового відбирання гармат у реєстровців, в листі до Станіслава Конєцпольського запорожці зазначали: «нічого не змусило нас до того, як плач і лемент убогих людей».

Поряд із тим існують згадки, що перед кожним повстанням у період з 1625 по 1638 роки до монастирів і міст від Війська Запорозького надсилались листи з вимогами щодо надання людей, коштів, продовольства тощо.

Забезпечення зброєю та боєприпасами здійснювалось в основному за рахунок запасів, а також грабунку.

Провіантом запорожці забезпечувались за принципом тогочасних європейських армій, беручи з собою в походи запаси їжі, а також живих тварин для подальшого забою. При цьому, вози, на яких такий провіант перевозився, в більшій частині (якщо не повністю) реквізувались у цивільного населення.

Крім того, перед кожним великим сухопутним походом Військо Запорозьке грабувало татарські орди. Наприклад, у травні 1637 року таким чином здобули 12 тисяч овець, великі стада іншої худоби та людей [60].

Грунтовне дослідження питань забезпечення українського козацтва в першій половині XVIII століття здійснювала О.М. Апанович.

Вчена зазначає, що в Україні було добре налагоджено виробництво як холодної, так і вогнепальної зброї, хоча останню з 1730-х років значною мірою постачала російська промисловість. Крім того, широко розвиненим було виробництво пороху, який козак міг або виготовляти самостійно, або купувати.

Характерно, що у 1751 році миргородською полковою старшиною до Генеральної військової канцелярії був поданий проєкт щодо відкриття на території полку заводу з виготовлення селітри, який передбачав побудову млинів, залучення найманої робочої сили та подальше виробництво пороху, за рахунок продажу якого планувалось підтримувати виробництво. Крім того, на початок XVIII століття майже при кожному полку утворено кінні заводи. Вказане, на нашу думку, дуже нагадує такий вид діяльності Збройних Сил України, як ведення підсобних господарств.

На самозабезпеченні рядових козаків було питання провіанту та фуражу, як і проблеми, пов'язані з його транспортуванням під час походів, зокрема в частині наявності необхідної кількості возів та волів. Крім того, самостійно підготувати до походу треба було військовий одяг та двох коней (на кінець 1735 – 1739 років з матеріальних причин вже дозволено було мати одного коня).

У свою чергу, забезпечення козацького війська артилерією було обов'язком закріплених міст та сіл, як наприклад, Лохвиця та Ромни, пізніше – Короп і Вороніж, та здійснювалось за рахунок сплати цільових податків у грошовій та натуральній формі. При цьому, в багатьох полках практикувалось і додаткове збирання коштів із міщан.

Поряд із тим, забезпечення козацької старшини здійснювалось за рахунок праці залежних селян в обсягах, в залежності від рангу, від декількох дворів до десятків сіл.

Свої особливості забезпечення мали наймані війська, що були створені з 60-х років XVII століття, проте їх частка не перевищувала 5-6 відсотків усіх військ [3, с. 73-98].

У 1779 році останні залишки автономії Гетьманщини були ліквідовані Катериною II, а територія України, поділена між двома імперіями, стала театром воєн.

Російські війська, які дислокувались на цих територіях, за напрямком тилу забезпечувались за рахунок місцевого населення, яке «відбувало постоеву повинність та утримувало регулярну армію в місцях її перебування». Характерним є те, що для деяких осіб вказана повинність була настільки обтяжливою, що, з метою її уникнення, вони повністю відмовлялись будувати та утримувати власні будинки.

Поряд із тим, існувала законодавча вимога здійснювати торги та моніторинг ринку при закупівлі продуктів чи оренді пасовиськ, яка часто ігнорувалась військовими через перевагу над місцевим населенням.

Російська армія фінансувалась коштом земств, що давало можливість місцевій шляхті й підприємливим євреям отримувати прибутки від постачання та розміщення військ, тоді як інша частина господарства занепадала.

У той же час на територіях, що перебували під контролем австрійської армії, фінансування військ відбувалось за рахунок державного бюджету, а військовий обов'язок для місцевого населення визначався виходячи з військового перепису (конскрипції) населення.

Під час наполеонівських війн, то як в польсько-французькій, так і в австрійсько-російській арміях основний тягар несло місцеве населення, яке було як мобілізаційним ресурсом, так і зобов'язано було ці війська утримувати.

У 1812 році, коли війська Наполеона Бонапарта дійшли до Немана, виходячи з рескрипту Олександра I та зобов'язань місцевої влади назавжди залишити козаків зарахованими до українського війська, козацтво виставило 15 кінних полків, повністю забезпечених кінями, одягом, провіантом, фуражем тощо, а також власною зброєю, що коштувало кожному козаку по 100 рублів.

Щоправда, після закінчення воєнних дій, умова щодо збереження українського війська виконана не була.

Після закінчення російсько-французької війни 1812 року, на українських територіях запроваджено систему військових поселень, постійним джерелом фінансування яких став податок на право винокуріння, а основна частина забезпечення здійснювалась за рахунок поєднання господарювання та військової служби.

Проте у зв'язку з відсутністю у військового командування елементарних навичок сільськогосподарських робіт, додаткових повноважень на судові та нотаріальні функції, військові поселення були архаїчними і технічно відсталими, у зв'язку з чим Олександром II у 1857 році розпочався процес їх ліквідації.

Під час Листопадового повстання 1830-х років у Царстві Польському, малоросійський військовий губернатор М.Г. Рєпін, обіцяючи податкові пільги за погодженням імператора Миколи I, протягом 6-ти тижнів сформував 8 кавалерійських полків із загальною чисельністю особового складу понад 5 тисяч осіб. Проте цього разу, через збіднілість козацтва та невиконання попередніх обіцянок, на пункті збору достатньо було з собою мати просту піку та харчування на 3 місяці. З іншого боку, стабільним залишилось те, що обіцаними податковими та іншими пільгами в козаків скористатись не вийшло.

На жаль, суттєвих покращень у взаємовідносинах українського населення та російських військ не відбулось і надалі під час Східної (Кримської) війни 1853 – 1856-х років, російсько-турецької війни 1877 – 1878-х років та російсько-японської війни 1904 – 1905-х років, в ході яких населення виступало як мобілізаційний ресурс [238, с. 347-373].

Щодо періоду функціонування Української Народної Республіки, то після перемоги Антанти в Першій світовій війні, від стану боєздатності збройних сил залежав успіх подальшої боротьби з радянською Росією.

На початкових етапах, значна частина зброї була отримана з німецьких баз та кадрових корпусів Української Держави, завдяки чому вдалось озброїти певну кількість мобілізованих осіб. Надалі до листопада 1919 року зброя надходила завдяки її купівлі за кордоном у Румунії, Франції та Німеччині, в місцевого населення, а також як воєнні трофеї.

Починаючи з кінця серпня 1919 року, за наказом командувача армії УНР Василя Тютюнника, зброю місцевому населенню було визначено негайно здати до комендатури (комісара), тобто мала місце реквізиція. У вересні цього ж року наказ аналогічного змісту видає головний отаман військ УНР Симон Петлюра, згідно з яким за здану зброю належала грошова відплата.

Що стосується продовольчого забезпечення, Директорією УНР затверджений відповідний наказ селянам, який зобов'язував останніх забезпечити новоприбулий особовий склад війська провіантом та фуражем для коней, за що зобов'язувались розрахуватись після. Подальші зміни стосувались спроб централізації продовольчого забезпечення. Практикувалось постачання провіанту шляхом укладання контрактів між військовими структурами та цивільними постачальниками.

Щодо речового забезпечення, на початку повстання уніформа, за аналогією зі зброєю, надходила з баз військових корпусів Української Держави. Так само вимушено, зі збільшенням кількості особового складу вже з грудня громадянам пропонували здати до органів місцевого самоврядування військові речі за винагороду.

З січня запроваджувалась речова повинність для власників житлових будинків, а для стимулювання цих заходів тим, хто донесе на осіб, які ухиляються від цієї повинності, виплачувалось 5 відсотків від вартості майна.

Надалі робота велась у напрямках купівлі речей та матеріалів у населення, а також самостійного виготовлення спорядження. За законом від 14 червня, склади, майстерні та заводи перейшли під контроль УНР.



У 1920 році стан справ за всіма видами тилового забезпечення в армії УНР стрімко ставав дедалі критичнішим та й загалом, упродовж двох років збройної боротьби система забезпечення військ (сил) не була стабільною [81, с. 62-99, 139].

У період окупаційного режиму Третього Рейху з 1941 по 1944 роки територія України, поділена між Німеччиною та її союзниками, являла собою дуже важливу економічну базу. Ще в лютому 1941 року створено Економічний штаб Ост (Wirtschaftsstab Ost), завданням якого було організувати продовольче та промислове забезпечення військ за рахунок завойованих районів.

З перших днів війни, вслід за просуванням військ Вермахту, прибували економічні підрозділи, які вивчали стан промисловості та можливість залучення до робіт місцевого населення.

З огляду на тривалість та складність доставки необхідних товарів з Німеччини та відповідно до наказу генерального квартирмейстера, майже одразу на окупованих територіях почали використовуватись потужності обробних підприємств, металургійних заводів та цехів, машинобудівних підприємств тощо. При цьому, діяли особливі вказівки щодо збереження важливих економічних об'єктів, зокрема не допускалось їх руйнування або грабунок.

Здійснювалось вилучення сировини як у підприємств, так і у цивільних осіб. Наприклад, на початку 1942 року на деяких шкіряних підприємствах вилучили майже всю шкіру, а з початком морозів – всі теплі речі та шкіряні вироби вже у жителів окупованих територій.

До виконання завдань в інтересах військ залучалось місцеве населення, але їх праця, в основному, була примусовою та майже безкоштовною. Так, лише до гірничої промисловості окупаційною владою було залучено 184 тисячі цивільних осіб [96, с. 36-159].

Поряд із тим, ставлення червоноармійців до цивільного населення як деокупованих територій, так і зайнятих в ході подальших наступальних дій

також характеризувалось чисельними негативними явищами, які не можна віднести до прикрої випадковості.

Зокрема, матеріали лише однієї архівної справи з фонду Президії Народної Ради Закарпатської України, багато документів з якої раніше становили державну таємницю, свідчать не лише про індивідуальні, але й санкціоновані червоноармійським командуванням явища свавілля щодо місцевого населення з боку збройних сил у 9 з 13 районів сучасної Закарпатської області, зокрема пограбування квартир, випасання коней на засіяних ділянках, понаднормове вилучення сіна, реквізиції коней та упряжі. За усними свідченнями, в усіх округах відбувались розбої та гвалтування.

Мали місце і системні порушення на рівні військового командування, як наприклад, самовільне заняття будинків та земель полком полковника Бихова, безпідставне обмеження місця перебування цивільних осіб тощо.

У період між 01 та 02 жовтня 1945 року особовий склад одного з підпорядкованих полків першого кавалерійського корпусу під час зупинки в ході передислокації в селі Дубове пограбував 192 родини, надалі така доля спіткала ще як мінімум три села. Командир полку, у свою чергу, заявив, що наказ проводити реквізиції, арештовувати та, за потреби, розстрілювати цивільне населення він отримав від командира першого кавалерійського корпусу генерал-майора Баранова, героя Радянського Союзу [78, с. 104-106].

Щодо визволеної від Третього Рейху Польщі, то на сторінках газети «Правда» від 02 серпня 1944 року згадуються натовпи людей, що вітають червоноармійців на маршрутах їх слідування. Доброзичливе ставлення поляків згадується в окремих донесеннях військових командирів.

Водночас маршал Костянтин Рокосовський доповідав про випадки недотримання військової дисципліни, випадки самочинства, зокрема реквізиції коней та крадіжок. Зазначимо, що вище військово-політичне керівництво реагувало на такі випадки, зазначаючи про важливість належної поведінки, питання охорони майна польських державних закладів у відповідних директивах.

Однак поведінка червоноармійців все одно відзначалась такими негативними явищами як мародерства, крадіжки, гвалтування та іншим насиллям проти цивільного населення. Здебільшого порушення вчинялись у стані алкогольного сп'яніння.

Менше ніж за три місяці, а саме з 15 квітня по 07 липня 1945 року, лише у місті Кражи згвалтовано 12-річних дівчат, у Гжміце – 30 жінок віком від 14 до 70 років.

Щодо порушень на рівні військового командування, зазначаємо про випадки організованого мародерства (про що, наприклад, свідчить наповнення 84 тисяч залізничних вагонів військовими трофеями станом на липень 1945 року), невиправдані розстріли, примусову депортацію цивільних осіб до СРСР [77].

Тож історія взаємовідносин збройних сил та цивільного населення на українських землях від доби козацтва до Другої світової війни хоча й має унікальні особливості в кожному періоді, проте всі вони наділені спільною рисою – залежністю військ від матеріальних ресурсів цивільного середовища, що, у свою чергу, могло мати наслідком як поширення договірних відносин та намагання військового командування впорядкувати систему тилового забезпечення, так і примус або військове свавілля.

Окремо варто наголосити про історичний досвід військових поселень XIX століття, які продемонстрували повну неефективність через їх архаїчність і відсталість, та відсутність у військового командування елементарних аграрних навичок. Проводячи паралель із сучасністю вважаємо, що подібні ризики зберігаються і в системі підсобних господарств Збройних Сил України, що потребує осмислення ролі та місця такої діяльності сьогодні.

За часів незалежної України розвиток цивільно-військового співробітництва розпочався із запровадженням антитерористичної операції на сході України та, починаючи з 2014 по 2022 роки, відображається прийняттям таких ключових нормативно-правових актів:

у 2014 році:

рішення виконуючого обов'язки Міністра оборони України від 05 травня 2014 року № 5508/3 «Про створення пілотного проєкту Генерального штабу Збройних Сил України щодо підготовки військовослужбовців Збройних Сил України в рамках створення системи ЦВС Збройних Сил України»;

у 2015 році:

Положення про управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, затверджене наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 03 лютого 2015 року № 34, до якого в подальшому наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 28 серпня 2015 року № 335 внесені зміни;

Закон України від 03 лютого 2015 року № 141-VIII «Про військово-цивільні адміністрації»;

у 2016 році:

Концепція розвитку цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, затверджена наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 08 листопада 2016 року № 411;

у 2017 році:

Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України;

Положення про цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України, затверджене наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 20 грудня 2017 року № 446, до якого в подальшому наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 29 грудня 2018 року № 471 внесені зміни (далі за текстом – Положення про ЦВС);

у 2018 – 2019 роках:

Положення про структури цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, затверджене наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 29 грудня 2018 року № 470;

наказ Міністерства оборони України від 29 березня 2019 року № 141 «Про трансформацію системи об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління у Збройних Силах України»;

Положення про підрозділи цивільно-військового співробітництва, які виконують завдання в районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, затверджене наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 06 квітня 2019 року № 140;

Тимчасова інструкція з оцінки цивільного середовища, затверджена наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 24 квітня 2019 року № 159;

Тимчасова настанова з цивільно-військового співробітництва в ході підготовки та застосування Збройних Сил України, затверджена начальником Генерального штабу Збройних Сил України (далі за текстом – Тимчасова настанова з ЦВС);

у 2020 році:

Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» (далі за текстом – Доктрина ЦВС);

у 2022 році:

Тимчасове положення про підрозділи цивільно-військового співробітництва угруповань військ, створених для участі у відбитті збройної агресії РФ [200].

У свою чергу, українські науковці мають різні підходи до розуміння цивільно-військового співробітництва, що пов'язується як із можливістю його вивчення крізь призму різних галузей права, так і з нелінійним розвитком цього інституту, що дозволяє акцентувати увагу в наукових дослідженнях на різних аспектах практичної діяльності.

Наприклад, у Національному університеті оборони України в межах науково-дослідної роботи «Розробка проєкту Настанови з цивільно-військового

співробітництва Збройних Сил України «ЦВС-СХІД»», визначені такі завдання цивільно-військового співробітництва:

у сфері взаємодії з цивільним населенням – залучення в інтересах місцевих мешканців гуманітарних вантажів та здійснення інших заходів із підтримки населення в районах виконання військами (силами) завдань за призначенням, заходи стратегічної комунікації, в тому числі військово-патріотичного виховання;

у сфері взаємодії з різного роду організаціями – залучення до відновлення пошкодженої інфраструктури, заходах гуманітарного розмінування (спільно з органами державної влади), координація надання благодійної допомоги для потреб цивільного населення та (або) військ (сил);

у сфері взаємодії з органами державної влади – створення умов для проведення виборів та відновлення повноважень, налагодження та підтримання співпраці, інформування та координація зусиль, започаткування проведення спільних нарад, питання використання та координація відновлення пошкодженої інфраструктури, сприяння створенню робочих місць для місцевого населення;

комплексні питання – захист культурних цінностей, захист дітей, які перебувають у зоні воєнних дій, протидія гендерним загрозам, участь в евакуації цивільного населення [45, с. 28-126].

Схожих поглядів дотримується і ряд українських вчених-істориків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України які, аналізуючи моделі здійснення цивільно-військового співробітництва після початку Операції об'єднаних сил, також зазначають про важливість залучення підрозділів Збройних Сил України до надання гуманітарної допомоги цивільному населенню, організації спільних нарад з органами державної влади, участі у відновленні пошкодженої інфраструктури, організації та проведенні заходів, спрямованих на формування позитивної громадської думки про дії військ (сил), військово-патріотичного виховання, тактичної медицини, протимінної безпеки тощо [47, с. 73-83].

Окремі автори, в цілому підтримуючи перелік вищезазначених завдань за напрямом цивільно-військового співробітництва вважають, що «цивільно-військове співробітництво є так званим «містком» між цивільним сектором та збройними силами, які спільними зусиллями виконують завдання щодо захисту держави, підсилюючи один одного» [234, с. 184].

У частині сприяння Збройними Силами України відновленню пошкодженої внаслідок бойових дій цивільної інфраструктури не можемо не зазначити думку вчених Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного, які, загалом погоджуючись з можливістю виконання таких завдань, цілком справедливо зазначали, що «навіть якщо завтра закінчатся бойові дії і територія повернеться під контроль України, необхідно буде 10 – 15 років для відбудови інфраструктури населених пунктів і повернення місцевого населення» [106, с. 39].

Зауважимо, що наведений авторами прогноз міг відповідати реальному стану речей на момент публікації (2018 рік), однак після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України потребує перегляду в бік збільшення та додаткового осмислення.

О.О. Ноздрачов розглядає цивільно-військове співробітництво в розрізі підготовки цивільних осіб до військової служби, вважаючи, що основним завданням у вказаній сфері є «використання можливостей цивільного середовища (громадянського суспільства, підприємств, установ та організацій усіх форм власності) для забезпечення Сил оборони необхідною кількістю військово навчених громадян, здатних на високому рівні виконувати військовий обов'язок» [100, с. 40].

Крім того, вчений вважає сприяння мобілізації та підготовку до служби в Силах оборони України формою діяльності структурних підрозділів цивільно-військового співробітництва, яка здійснюється із залученням органів військового управління, державної влади, місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства.

Наголошуючи на необхідності удосконалення правового забезпечення такої діяльності, О.О. Ноздрачов провідну роль залишає за нормами саме адміністративного права, що зумовлює широким застосуванням залученими суб'єктами управлінських повноважень та провідною роллю органів виконавчої влади серед таких суб'єктів, адміністративно-правовим регулюванням завдань, що виконуються громадськими організаціями у сфері підготовки до військової служби та покладанням на підрозділи цивільно-військового співробітництва низки адміністративно-управлінських функцій [99, с. 62-63, 131].

С.В. Белай, В.І. Воробйов зазначають про роль у забезпеченні воєнної безпеки міжнародних і громадських організацій сфери безпеки, зокрема Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ [11, с. 7]. Безумовно, виконання завдань членами місії щодо моніторингу та об'єктивної звітності потребувало якщо не взаємодії, то як мінімум координації дій з підрозділами Збройних Сил України, в районах відповідальності яких здійснювалась така діяльність.

Крім того, за результатами аналізу окремих інформаційних джерел, здійсненого представниками кафедри службово-бойового застосування військових частин Національної академії Національної гвардії України, діяльність структурних підрозділів цивільно-військового співробітництва станом на 2019 рік, на жаль, була спрямована на «налагодження взаємовідносин із цивільними організаціями шляхом розподілу і доставки гуманітарної допомоги, залучення волонтерської допомоги та проведення особистих зустрічей із представниками місцевих органів влади та організацій».

Причиною, на думку авторів, розглядається низький рівень логістичного та фінансового забезпечення діяльності таких підрозділів [86, с. 80].

В умовах 2025 року вказаний перелік можна було б доповнити службовими завданнями, пов'язаними зі здійсненням соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей, а також із транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців, на чому, як вбачається, зосереджені зусилля підрозділів цивільно-військового співробітництва.



Зокрема, про таке завдання, що впливає з цивільно-військового співробітництва, як комунікація з родинами загиблих (полонених або зниклих безвісти) військовослужбовців, зазначають науковці Національної академії Національної гвардії України [52, с. 25].

Разом із тим, необхідно відокремлювати цивільно-військове співробітництво від завдань, які покладаються на фахівців підрозділів цивільно-військового співробітництва організаційних структур Збройних Сил України.

Хоча українські науковці допускають ототожнення вказаних категорій, як наприклад, О.М. Бериславська, розглядаючи структурно-функціональну характеристику системи управління фахівців цивільно-військового співробітництва [8, с. 31], більш точними, на нашу думку, є погляди таких вчених, як наприклад, С.В. Белай та О.В. Минько, які в результаті аналізу доктрини NATO Civil-Military Co-operation (CIMIC) приходять до висновку, що в країнах Північноатлантичного альянсу цивільно-військове співробітництво розглядається одночасно як функція та спроможність.

Водночас, у ході повсякденної діяльності більшість військовослужбовців армій НАТО відкрито або опосередковано здійснюють цивільно-військове співробітництво, яке є спільним завданням усіх союзних сил.

Така діяльність не є монопольною виключно для офіцерів цивільно-військового співробітництва, які виконують інформаційно-аналітичні завдання за вказаним напрямом [12, с. 60].

Подібних висновків доходить і В. В. Дуглер, який зазначає, що військова сфера є органічною складовою всіх сфер суспільного життя, а напрями дослідження проблем організації відносин між суспільством, державою та армією у правовій науці визначаються практикою.

Також вчений визначає цивільно-військові відносини як «діалектичну єдність суспільства і військової організації держави, тобто цивільної і військової сфери, підпорядковану інтересам стабільного функціонування системи національної безпеки держави» [41, с. 106-107].

Як зазначають В.В. Бринцев та Ю.С. Гулак, «в умовах незалежності України, особливо у зв'язку з подіями в Криму і на сході країни, цивільно-військові відносини потребують дедалі більшої уваги як у теоретичному, так і в практичному сенсі, оскільки вони є важливим чинником і показником стану суспільства, його стабільності, запорукою забезпечення національної безпеки України у воєнній сфері» [17, с. 14].

На думку В.В. Шульгіна, станом на 2021 рік у законодавстві України взагалі не унормоване цивільно-військове співробітництво, його завдання, мета та принципи, в тому числі в тих законах, що регулюють військову сферу суспільно-правових відносин та сферу оборони.

Вчений вважає, що «аналіз нормативно-правових актів законодавства України (зокрема у сфері оборони) свідчить про суттєві прогалини, колізії, концептуальну невизначеність, дублювання завдань і функцій у сфері ЦВС як ЗС України, так і іншими складниками сил оборони сектору безпеки та оборони держави» [242, с. 68-69].

Погоджуємось з думкою Ю.В. Кривенко про те, що додаткового правового регулювання потребують питання у сфері договірних та позадоговірних відносин щодо діяльності цивільно-військового співробітництва [71, с. 38].

Попри те, що окремі аспекти договірних і позадоговірних правовідносин знайшли відображення у працях українських учених, цивільні правовідносини, що виникають із цивільно-військового співробітництва, досліджені в правовій науці фрагментарно.

О.О. Оскілко досліджував цивільно-правове регулювання відповідальності військовослужбовців у договірних зобов'язаннях. Вчений зазначає, що військовослужбовці в договірних відносинах можуть брати участь у договорах оренди житла, надання послуг, купівлі-продажу, позики та інших, у залежності від різних аспектів їх служби [104, с. 66].

Автор провів ґрунтовне дослідження військовослужбовців як фізичних осіб, які є повноправними учасниками цивільних правовідносин, сторонами

в цивільно-правових договорах та носіями цивільно-правової відповідальності в передбачених законом випадках [105, с. 185-187].

Дотичними до вказаного питання є дослідження В.Б. Скоморовського та М.А. Сєрікова, які поділяли цивільно-правову відповідальність військовослужбовців на договірну та позадоговірну, яка може наставати лише за наявності вини, протиправності дії чи бездіяльності, наявності майнової шкоди та причинного зв'язку між протиправною дією та шкодою [206, с. 149] та С.О. Короеда, який зазначає про додаткові гарантії у сфері цивільних матеріальних та процесуальних відносин для військовослужбовців, як наприклад, можливість звільнення від цивільно-правової відповідальності як «мобілізованих позичальників», визнання «захищеною категорією споживачів», можливістю зупинення провадження у справі у зв'язку з проходженням військової служби тощо [64].

Разом із цим, наявні наукові праці розглядають цивільні правовідносини за участю військовослужбовців переважно крізь призму поєднання загального та спеціального статусу останніх, що зумовлений проходженням ними військової служби. Водночас предметом таких досліджень не виступає цивільно-військове співробітництво як комплекс заходів, у межах яких стороною є Збройні Сили України та інші складові сил оборони.

Окремо варто наголосити на позиції В.Й. Кіселя, який перший у вітчизняній правовій науці комплексно досліджує правовий статус військових частин як суб'єктів цивільного права, в межах чого аргументуючи необхідність участі військових частин у цивільні правовідносини, доводить, що військовим частинам притаманні усі сутнісні ознаки юридичних осіб, визначає, що організаційно-правовою формою військових частин як суб'єктів цивільного права є форма установи публічного права, формулює дефініцію та ознаки військових частин як бюджетних установ тощо [59].

Тож зазначене дослідження не охоплює специфіку цивільних правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва,

оскільки здійснено у 2007 році, коли такі відносини лише формувались в організаційно-правовому вимірі.

З того часу законодавство та керівні документи Збройних Сил України істотно еволюціонували, що засвідчує перехід від фрагментарного до системного підходу у врегулюванні взаємодії із цивільним середовищем. На сучасному етапі визначено засади та принципи взаємодії Збройних Сил України та інших складових сил оборони з цивільним населенням, розширено коло суб'єктів і механізмів такої взаємодії. У поєднанні з практичним досвідом, набутим від 2014 року, це створює підґрунтя для подальшого наукового переосмислення й удосконалення нормативно-правового регулювання в цій сфері.

## **1.2. Еволюція поняття цивільно-військового співробітництва**

У ході розвитку системи цивільно-військового співробітництва змінювались підходи до тлумачення цього поняття нормативними та організаційно-розпорядчими актами Збройних Сил України, що, зокрема, досліджувалось нами в межах вивчення поняття та змісту цивільно-військового співробітництва [112].

Так, у 2017 році в Положенні про ЦВС міститься така дефініція цього терміна: «Цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України – систематична, планомірна діяльність Збройних Сил України по взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами в районах дислокації військових частин та підрозділів Збройних Сил України з метою формування позитивної громадської думки про діяльність Збройних Сил України і забезпечення сприятливих умов для виконання покладених на них завдань та функцій» [161, п. 1.2].

Надалі аналогічне тлумачення наводиться в Тимчасовій настанові з ЦВС [168, п. 1.2].

Водночас представниками української наукової спільноти запропоновані власні погляди на сутність цивільно-військового співробітництва.

Так, на думку ряду українських вчених «цивільно-військове співробітництво – це діяльність військових підрозділів Збройних Сил України, яка сприяє значному підвищенню довіри цивільного населення до Збройних Сил України як інституту держави, мінімізує вплив наслідків бойових дій на цивільне населення в районі проведення операції Об'єднаних сил (Антитерористичної операції), формує позитивну громадську думку щодо діяльності військових частин та підрозділів ВМС ЗС України в районах їх дислокації та розширює можливості щодо протидії негативному інформаційному впливу противника на населення» [47, с. 84].

Також, І.М. Коропатнік у межах концепції розвитку цивільно-військового співробітництва запропонував таку його дефініцію: «цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України – це врегульована правовими нормами система взаємодії між суб'єктами, до яких належать, з одного боку, – Збройні Сили України як особливий інститут держави, з іншого, – органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадські об'єднання, організації та громадяни, призначенням якої є створення сприятливих умов для реалізації функціональної мети кожного з них, надання допомоги громадянам у зоні збройного конфлікту, на підставі чого забезпечується підвищення авторитету Воєнної організації держави і збільшення ефективності діяльності Збройних Сил України» [65, с. 505].

О.М. Бериславська підтримувала думку науковців, які «розкривають поняття цивільно-військового співробітництва як систему з виділенням відповідних елементів цієї системи, але відзначала, що одним з ключових елементів цивільно-військового співробітництва є саме суб'єктна складова або ж кадровий потенціал» [9, с. 31].

О.В. Минько, І.С. Луговський, М.М. Адамчук, у свою чергу, визначали, що цивільно-військове співробітництво, яке здійснюється Національною гвардією України, це «систематична, планомірна діяльність НГУ

з координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами в районах дислокації військових частин та підрозділів НГУ з метою формування позитивної громадської думки і забезпечення сприятливих умов для виконання Національною гвардією України покладених завдань та функцій шляхом надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових та невійськових сил та засобів» [86, с. 83].

Розглядаючи правовий режим цивільно-військового співробітництва, В.В. Карелін розумів його як «самостійний, законодавчо визначений, комплексний правовий інститут, який складається із комплексу заходів діяльності центрів цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, інших військових формувань, державних та правоохоронних органів, утворених відповідно до законів України по координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами в районах дислокації військових частин та підрозділів Збройних Сил України з метою формування позитивної громадської думки і забезпечення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій шляхом надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових та невійськових сил та засобів» [55, с. 7-8].

І.В. Ушаков запропонував авторське визначення поняття цивільно-військового співробітництва в секторі безпеки й оборони України як «системної діяльності складових сил безпеки та оборони України для взаємодії з об'єктами цивільного середовища, спрямованої на захист національних інтересів України від загроз, за допомогою військових та невійськових сил і засобів та з урахуванням досвіду держав-членів НАТО» [217, с. 52].

До того ж, С.П. Потеряйко, К.Г. Белікова, О.С. Твердохліб, розглядаючи цивільно-військове співробітництво з точки зору механізму публічного

управління сферою цивільного захисту, розуміли його як «сукупність норм, методів, важелів, засобів, стимулів, інструментів, що реалізуються у спільних функціях та набору можливостей, за допомогою яких органи військового державного управління спільно з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами виконують функції та завдання щодо досягнення цілей військових дій та виконання заходів цивільного захисту» [123, с. 266-267].

У свою чергу, аналізуючи термін «цивільно-військове співробітництво» в Положенні про ЦВС та Тимчасовій настанові з ЦВС звертаємо увагу, що в ньому визначаються:

організаційні вимоги до такої діяльності (систематичність, плановірність);

суб'єкти (Збройні Сили України, з одного боку, та органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадські об'єднання, організації та громадяни, з іншого);

місце здійснення (райони дислокації військових частин та підрозділів);

мета (формування позитивної громадської думки про діяльність Збройних Сил України і забезпечення сприятливих умов для виконання покладених на них завдань та функцій).

Водночас у 2020 році у Збройних Силах України із затвердженням Доктрини ЦВС переглянуто тлумачення ЦВС та визначено так: «Цивільно-військове співробітництво — системна, плановірна діяльність Збройних Сил України та інших складових сил оборони: командувачів (командирів), начальників, органів військового управління, штабів всіх рівнів, військових частин (підрозділів) та/або військовослужбовців для взаємодії з об'єктами цивільного середовища з метою створення сприятливих умов для виконання визначених їм завдань з використанням військових та невійськових сил та засобів» [36, с. 6].

Аналізуючи термін «цивільно-військове співробітництво» в редакції Доктрини ЦВС у контексті порівняння з редакцією Положення про ЦВС (Тимчасової настанови з ЦВС) відзначаємо таке.

По-перше, зазнала видозміни одна з двох організаційних вимог до здійснення цивільно-військового співробітництва, а саме, визначено «системний» характер цієї діяльності замість «систематичний». Вбачаємо, що відповідно до зазначених змін цивільно-військове співробітництво є діяльністю, яка проводиться в єдиній системі застосування Збройних Сил України (системно), в той час як терміни «систематичний» та «плановий» у попередніх актах по суті є тотожними одне одному.

По-друге, заслуговує на окрему увагу аналіз змінений склад суб'єктів, що здійснюють цивільно-військове співробітництво.

Так, у редакції Положення про ЦВС (Тимчасової настанови з ЦВС) однією зі сторін цивільно-військового співробітництва визначені Збройні Сили України.

Стаття перша Закону України від 06 грудня 1991 року № 1934-XII «Про Збройні Сили України» (далі за текстом – Закон України «Про Збройні Сили України») визначає Збройні Сили України як «військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності».

Статтею третьою Закону України «Про Збройні Сили України» визначено загальну структуру («Генеральний штаб ЗС України, Командування об'єднаних сил Збройних Сил України, види, окремі роди сил, окремі роди військ Збройних Сил України, органи військового управління, з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, установи та організації, що не належать до видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України») та організаційну структуру Збройних Сил України («органи військового управління, з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, установи та організації») [170].



Вказаний перелік є виключним, та, відповідно, є виключним переліком суб'єктів, що здійснюють цивільно-військове співробітництво в розумінні Положення про ЦВС (Тимчасової настанови з ЦВС).

У свою чергу, в редакції Доктрини ЦВС перелік суб'єктів здійснення цивільно-військового співробітництва було розширено шляхом включення, окрім Збройних Сил України, також інших складових сил оборони та додатково деталізовано шляхом визначення переліку представників цих органів, що здійснюють цивільно-військове співробітництво.

У частині включення інших складових сил оборони зазначаємо, що аналіз здійснення цивільно-військового співробітництва останніми виходить за межі цього дисертаційного дослідження, проте визначення кола військових формувань, органів, що належать до інших складових сил оборони, вбачається необхідним для проведення належного аналізу розуміння цивільно-військового співробітництва у тлумаченні Доктрини ЦВС та подальшого його дослідження.

Так, пунктом 18 частини першої статті 1 Закону України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» (далі за текстом – Закон України «Про національну безпеку України») визначено, що «сили оборони – Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави» [171].

Отже, обов'язковою умовою належності військового формування, правоохоронного, розвідувального органу, органу спеціального призначення з правоохоронними функціями до сил оборони є покладання на нього Конституцією та законами України функції із забезпечення оборони держави, а виключний перелік сил оборони України зазначеним законом не визначений.

Статтею 12 Закону України від 06 грудня 1991 року № 1932-XII «Про оборону України» у редакції від 05 січня 2025 року (далі за текстом – Закон України «Про оборону України») встановлено, що «участь в обороні

держави разом зі Збройними Силами України беруть у межах своїх повноважень інші військові формування, утворені відповідно до законів України, Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також відповідні правоохоронні органи» [176].

Отже, функції із забезпечення оборони держави виконують визначені у статті 12 Закону України «Про оборону України» Збройні Сили України та інші військові формування, а також відповідні правоохоронні органи.

Статтею першою Закону України «Про оборону України» визначено, що військове формування – це «створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій».

До військових формувань, утворених відповідно до законів України, які в контексті Закону України «Про оборону України» в межах своїх повноважень беруть участь в обороні України, також відносяться:

Національна гвардія України, яка відповідно до частини першої статті 1 Закону України від 13 березня 2014 року № 876-VII «Про Національну гвардію України» (в редакції від 27 червня 2024 року) «є військовим формуванням з правоохоронними функціями» [172];

Державна прикордонна служба України, на яку згідно з пунктом 3<sup>1</sup> статті 19 Закону України від 03 квітня 2003 року № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» (в редакції від 19 грудня 2024 року) покладається «участь у взаємодії зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями в ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту на державному кордоні

України, міжнародного збройного конфлікту та відсічі збройній агресії проти України шляхом безпосереднього ведення бойових дій» [140].

Зі свого боку, правоохоронним органом, на який Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави, є поліція особливого призначення, що входить до складу Національної поліції України, оскільки відповідно до частини четвертої статті 24 Закону України від 02 липня 2015 року № 580-VIII «Про Національну поліцію України» визначено, що «під час дії воєнного стану поліція особливого призначення в ході відсічі збройної агресії проти України за рішенням військового командування, погодженим з керівником поліції або уповноваженою ним особою, може брати участь в обороні України відповідно до Закону України «Про оборону України» шляхом безпосереднього ведення бойових дій» [173]. Тож з урахуванням положень частини першої статті 1 Закону України «Про національну безпеку України», поліція особливого призначення зі складу Національної поліції України входить до складу сил оборони.

У частині визначення переліку розвідувальних органів, що входять до складу сил оборони, з урахуванням критерію частини першої статті 1 Закону України «Про національну безпеку України» щодо покладання на такі органи Конституцією та законами України функцій із забезпечення оборони держави, зазначаємо наступне.

Пунктом 7 частини першої статті 1 Закону України від 17 вересня 2020 року № 912-IX «Про розвідку» в редакції від 30 жовтня 2024 року (далі за текстом – Закон України «Про розвідку») визначено, що розвідувальними органами є «державні органи, уповноважені цим Законом здійснювати розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз».

Розвідувальна діяльність, відповідно до пункту 3 частини першої статті 1 Закону України «Про розвідку», визначається як «система розвідувальних заходів, що проводяться розвідувальними органами України для виконання

покладених на ці органи завдань та здійснення визначених цим Законом функцій».

Розвідувальним заходом, у свою чергу, в розумінні пункту 4 частини першої статті 1 Закону України «Про розвідку» є «комплекс дій та рішень розвідувального органу та/або у випадках, визначених цим Законом, іншого суб'єкта розвідувального співтовариства із застосуванням методів, сил і засобів розвідки».

Наостанок, розвідка, у тлумаченні пункту 2 частини першої статті 1 Закону України «Про розвідку» визначається як «організаційно-функціональне поєднання визначених цим Законом розвідувальних органів та діяльності, яку вони здійснюють самостійно або у взаємодії між собою та з іншими суб'єктами розвідувального співтовариства з метою забезпечення національної безпеки і оборони України» [188].

Аналізуючи функції розвідувальних органів, визначені частиною першою статті 6 Закону України «Про розвідку», відзначаємо відсутність у переліку основних функцій розвідувальних органів функції із забезпечення оборони держави, проте, враховуючи приписи пункту 10 частини першої зазначеної статті («здійснюють інші визначені законом функції з метою забезпечення національної безпеки України»), а також те, що діяльність розвідувальних органів, виходячи з тлумачення термінів «розвідувальні органи», «розвідка», «розвідувальний захід» здійснюється з метою забезпечення національної безпеки й оборони України вважаємо, що розвідувальні органи є складовою сил оборони.

Частиною першою статті 5 Закону України «Про розвідку» визначено вичерпний перелік розвідувальних органів, які, виходячи з вищенаведеного, входять до складу сил оборони:

Служба зовнішньої розвідки України, яка додатково, відповідно до частини другої статті 1 Закону України від 01 грудня 2015 року № 3160-IV «Про Службу зовнішньої розвідки України» як військове формування «входить

до складу сил оборони сектору безпеки й оборони України» (в редакції від 23 квітня 2021 року) [192];

розвідувальний орган Міністерства оборони України – Головне управління розвідки Міністерства оборони України;

розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону – Державної прикордонної служби України, що визначено статтею 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України».

Вважаємо, що вказаний перелік є вичерпним з огляду на наступне.

Частиною першою статті 12 Закону України «Про національну безпеку України» визначено складові сектору безпеки та оборони («сили безпеки; сили оборони; оборонно-промисловий комплекс; громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки»).

Частиною другою статті 12 Закону України «Про національну безпеку України» визначено виключний перелік органів (установ), що входять до складу сектору безпеки й оборони та зазначено, що «інші державні органи та органи місцевого самоврядування здійснюють свої функції із забезпечення національної безпеки у взаємодії з органами, які входять до складу сектору безпеки й оборони». [171].

Тож вважаємо, що не входять до складу сил оборони такі органи (установи) з переліку, наведеного в частині другій статті 12 Закону України «Про національну безпеку України» як такі, що не відповідають вимогам пункту 18 частини першої статті 1 цього закону («військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави»), та, відповідно, входять до сектору безпеки та/або оборонно-промислового комплексу сектору безпеки та оборони:

Міністерство оборони України (центральный орган виконавчої влади) [155];

Міністерство внутрішніх справ України (центральный орган виконавчої влади) [154];

Державна міграційна служба України (центральный орган виконавчої влади) [152];

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (центральный орган виконавчої влади) [153];

Служба безпеки України, оскільки є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України, та Антитерористичний центр при Службі безпеки України [191];

Служба судової охорони (державний орган у системі правосуддя для забезпечення охорони та підтримання громадського порядку в судах) [159];

Управління державної охорони (державний правоохоронний орган спеціального призначення, до функцій якого не включено забезпечення оборони держави) [139];

Апарат Ради національної безпеки і оборони України (державний орган, який здійснює поточне інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України) [118];

центральный орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику (Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України) [31].

Окремо варто наголосити, що питання сектору безпеки і оборони було предметом дослідження українських науковців та практиків, що мали різні погляди на його роль і місце.

Зокрема, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України у збірнику інформаційно-аналітичних матеріалів «100 запитань та відповідей про Сили оборони України» надавав визначення Силам оборони України відповідно до частини першої статті 1 Закону України «Про національну безпеку України» з додатковою деталізацією «в тому числі

Національна гвардія, Державна прикордонна служба, Національна поліція тощо», і, у свою чергу, включав до складу сил оборони основні види військ Збройних Сил України та підтримуючі військові структури [95, с. 12-13].

Не погоджуємося з наданим авторами збірника визначенням поняття, та, на нашу думку, пов'язуємо його спрощення з цільовим призначенням публікації, а саме «використання у процесі проведення заходів внутрішньокомунікаційної роботи з особовим складом» командирами (начальниками) та іншими відповідними фахівцями, що призводить до необхідності науково-популярного викладу думок (у тому чи іншому ступені) з метою доступності їх сприйняття.

В.М. Александров, досліджуючи сектор безпеки і оборони України в механізмі реалізації оборонної функції держави зазначає, що функції, які відповідають передусім суті оборони, виконують саме Збройні Сили України, Національна гвардія України та Державна прикордонна служба, однак не ставив за мету свого дослідження визначення повного переліку сил оборони [247, с. 78-82]. Аналогічні висновки були зроблені Л.П. Медвідь та Ю.В. Симчукевичем [256, с. 220].

Не можемо погодитися з твердженням, що «до складу сил оборони входять лише Збройні Сили України, а також визначені Генеральним штабом Збройних Сил України органи, військові частини, підрозділи інших військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями й інші» [125, с. 50], оскільки як складові сектору безпеки та оборони загалом, так і вимоги до органу, що входить до складу сил оборони в частині, встановлені, як зазначалось раніше, положеннями Закону України «Про національну безпеку України», в якому відсутнє посилення на можливість включення окремих органів (установ) до складу сил оборони на рішення Генерального штабу Збройних Сил України.

З підстав наявності законодавчого відмежування сил оборони від інших складових сектору безпеки та оборони, не поділяємо думку деяких вчених,

що «поняття «сили безпеки» та «сили оборони» достатньо загальні та переважно тотожні» [49, с. 22].

Заслужують на увагу результати С.М. Бережного, який, провівши ґрунтовне дослідження суб'єктів захисту державного суверенітету та територіальної цілісності, пропонує представити їх у вигляді «диференційованої системи, утвореної шляхом поділу цих суб'єктів за характером повноважень» [7, с. 149-155].

З урахуванням вищенаведеного вважаємо, що до складу сил оборони разом зі Збройними Силами України входять:

військові формування (Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України);

правоохоронні органи (поліція особливого призначення Національної поліції України);

розвідувальні органи (Служба зовнішньої розвідки України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, розвідувальний орган Державної прикордонної служби України).

Щодо представників Збройних Сил України та інших складових сил оборони, які здійснюють цивільно-військове співробітництво відповідно до положень Доктрини ЦВС («командувачі (командири), начальники, органи військового управління, штаби всіх рівнів, військові частини (підрозділи) та/або військовослужбовці»), зазначаємо таке.

Вбачається, що вказаний перелік складається з двох груп суб'єктів:

- 1) Особи (командувачі (командири), начальники, військовослужбовці);
- 2) Структури (органи військового управління, штаби всіх рівнів, військові частини (підрозділи)).

Щодо першої групи зазначаємо таке.

Поняття «військовослужбовець» визначається частиною 9 статті 1 Закону України від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ «Про військовий обов'язок



і військову службу» (в редакції від 05 січня 2025 року), відповідно до якої «військовослужбовці – особи, які проходять військову службу» [129].

Військову службу, крім Збройних Сил України, особи можуть проходити в Державній спеціальній службі транспорту, Національній гвардії України та Головному управлінні розвідки Міністерства оборони України (військова частина А0515) [184, ст. 3], Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України [182, ст. 1], Державній прикордонній службі України [183, ст. 1], Службі зовнішньої розвідки України [181, с. 1], тоді як відповідно до частини першої стаття 17 Закону України від 02 липня 2015 року № 580-VIII «Про національну поліцію» (в редакції від 16 червня 2024 року) поліцейські проходять службу в поліції [173, с. 17].

Також, інші визначені в аналізованій групі особи (командувачі (командири) та начальники є посадовими особами, наділеними окремими організаційно-розпорядчими та адміністративними функціями, та можуть бути як військовослужбовцями, так і поліцейськими в залежності від займаної посади.

Вважаємо, що вказані особи в ході здійснення цивільно-військового співробітництва не є його самостійними суб'єктами, оскільки діють в інтересах тих чи інших організаційних структур Збройних Сил України та інших складових сил оборони в межах наданих повноважень.

Щодо другої групи визначених суб'єктів, що здійснюють цивільно-військове співробітництво в розумінні Доктрини ЦВС, зазначаємо:

1) Органи військового управління, військові частини (підрозділи) є організаційними структурами Збройних Сил України та інших військових формувань і розвідувальних органів зі складу інших складових сил оборони, що комплектуються за рахунок військовослужбовців;

2) Штаби (всіх рівнів) – органи управління діями військових частин (підрозділів, угруповань військ (сил) тощо), що також комплектуються за рахунок військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань і розвідувальних органів зі складу інших складових сил оборони.

З огляду на зазначене, приходимо до висновку, що цивільно-військове співробітництво в розумінні Доктрини ЦВС здійснюється всіма військовослужбовцями, що входять до складу організаційних структур Збройних Сил України та інших складових сил оборони, в інтересах таких організаційних структур та в межах наданих повноважень.

Щодо переліку суб'єктів, з якими Збройні Сили України та інші складові сил оборони здійснюють взаємодію в ході цивільно-військового співробітництва, зазначаємо таке.

Відповідно до Положення про ЦВС (Тимчасової настанови з ЦВС) така взаємодія здійснюється з «органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами».

У редакції Доктрини ЦВС, Збройні Сили України та інші складові сил оборони взаємодіють з об'єктами цивільного середовища, до яких належать «цивільне населення, його потреби та рівень їх задоволення, громадські організації (зокрема – охоронної діяльності), міжнародні урядові та неурядові організації, система і структура влади, правоохоронні органи, суспільні відносини та конфлікти (політичні, економічні, соціальні, етнічні), виробнича сфера та трудові відносини, інфраструктура забезпечення життєдіяльності та техногенно небезпечні об'єкти, транспортна, торгівельна мережі, банківська система, культурні та ментальні особливості регіону (традиції, звичаї), релігійні організації та взаємовідносини між ними, об'єкти інформаційної сфери та інформаційне середовище загалом».

Отже, якщо в попередньому тлумаченні був визначений перелік суб'єктів – фізичних та юридичних осіб, то в поточній редакції визначаються:

1) суб'єкти (цивільне населення, міжнародні урядові та неурядові організації, система і структура влади, правоохоронні органи, релігійні організації);

2) окремі характеристики або стани цих суб'єктів (потреби цивільного населення та рівень їх задоволення, взаємовідносини між релігійними організаціями);

3) об'єкти (інфраструктура забезпечення життєдіяльності та техногенно небезпечні об'єкти, транспортна, торгівельна мережі, банківська система, об'єкти інформаційної сфери);

4) окремі сфери суспільних відносин (політична, економічна, соціальна, етнічна, трудова, виробнича, культурна, ментальна, інформаційна).

Аналізуючи вказані категорії зазначаємо таке.

По-перше, вбачаються такі особливості у визначеній групі суб'єктів.

Словосполучення «цивільні особи (населення)» в законодавстві вживається в Законі України від 08 липня 1999 року № 862-XIV «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні» (в редакції від 19 липня 2020 року), відповідно до якого це «будь-яка особа, яка не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у статті 4 (А.1, А.2, А.3, А.6) Третьої Женевської Конвенції та у статті 43 Додаткового протоколу 1 до Женевських Конвенцій», тобто не є «особовим складом збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил» [190, с. 1].

Щодо міжнародних урядових та неурядових організацій, то виходячи з положень частини четвертої статті 2 Закону України від 22 березня 2012 року № 4572-VI «Про громадські об'єднання» (зі змінами), вони охоплюються терміном «іноземні неурядові організації», які, у свою чергу, «діють на території України через утворені на території України філії та представництва» [135, с. 2].

У частині системи і структури влади зазначаємо, що Доктриною ЦВС не визначено, які саме органи (установи) належать до цієї категорії. Немає визначення і вичерпного переліку суб'єктів, що входять до системи і структури влади і в чинному законодавстві України, керівних документах Міністерства оборони України і Генерального штабу Збройних Сил України з питань цивільно-військового співробітництва.

Водночас статтею 5 Конституції України визначено, що народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого

самоврядування [62]. Про те, що система влади ділиться саме на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, зазначали також В.А. Костовська [68, с. 34], В.В. Мартиновський [46, с. 65], Г.П. Хамчук [223, с. 43].

Підтверджує зазначену позицію і виклад поняття «цивільно-військове співробітництво» у попередніх редакціях Положення про ЦВС та Тимчасової настанови з ЦВС, відповідно до якого взаємодія здійснювалась з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування.

Зі свого боку, система органів державної влади, з урахуванням положень статті 6 Конституції України, включає:

орган законодавчої влади (Верховна Рада України) [62, с. 75];

органи виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, центральні та інші органи виконавчої влади, а також місцеві органи влади – місцеві державні адміністрації) [51], [62, с. 113-118];

органи судової влади.

Аналогічної системи поділу органів державної влади (з урахуванням окремих особливостей, пов'язаних із реформуванням системи органів державної влади в ті чи інші часові періоди) дотримувались такі українські вчені як В.О. Антонов [2, с. 182], В.Ф. Погорілко [119], І.В. Процюк [196, с. 11], А.А. Яковлев [244, с. 79] та інші.

Так, А.А. Яковлев зазначає, що «в системі органів державної влади України та інших держав можна виокремити низку органів, які за своєю компетенцією, або за своїми функціями не можуть бути віднесені ані до законодавчої, ані до виконавчої, ані до судової влади» [244, с. 83].

З урахуванням того, що здійснення класифікації органів державної влади знаходиться за межами цього дослідження, вбачаємо за необхідне зафіксувати, що саме з органами державної влади як складовою системи влади може здійснюватись цивільно-військове співробітництво в розумінні Доктрини ЦВС.

У частині структури влади вбачається, що оскільки структура – це устрій, організація чого-небудь, то «система та структура влади» – це устрій,

організація органів державної влади, взаємозв'язки між ними, які, очевидно, не можуть існувати самотійно та, відповідно, не є самотійним суб'єктом взаємодії.

Щодо правоохоронних органів, з якими здійснюється взаємодія в межах цивільно-військового співробітництва, зазначаємо, що відповідно до пункту першого частини першої статті 2 Закону України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», до правоохоронних органів належать «органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [138].

Разом з цим, з урахуванням думки таких українських вчених як Н.Б. Арабаджи [4, с. 11], І.Л. Бомбергер [14, с. 16], Ю.Ю. Коломієць [61, с. 1], Ю.Є. Полянського [122] та інших, які вважали правоохоронні органи державними органами, вважаємо, що виокремлення правоохоронних органів як окремого суб'єкта здійснення цивільно-військового співробітництва вбачається недоцільним, оскільки вони є державними органами та, відповідно, входять до пропонованої категорії «система та структура влади».

Крім того, суб'єктом, з яким може здійснюватися цивільно-військове співробітництво відповідно до Доктрини ЦВС, є релігійні організації.

Відповідно до Закону України від 23 квітня 2001 року № 987-XII «Про свободу совісті та релігійні організації» (зі змінами), в Україні до релігійних організацій відносяться «релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій» [189, с. 7].

Окремо зазначаємо, що вказаним Законом визначено, що «релігійна організація визнається юридичною особою з дня її державної реєстрації» [189, с. 13].

Щодо решти категорій об'єктів цивільного середовища, з якими здійснюється взаємодія за Доктриною ЦВС (окремі характеристики або стани вищевказаних суб'єктів, різного роду об'єкти та окремі сфери суспільних відносин) вважаємо, що з ними окремо не може здійснюватись взаємодія в межах цивільно-військового співробітництва, оскільки вони не є його самостійними суб'єктами (сторонами).

Потреби цивільного населення та ступінь їх задоволення, як і взаємовідносини між релігійними організаціями, невіддільні від самої спільноти та відповідних релігійних структур.

Інфраструктура забезпечення життєдіяльності та техногенно небезпечні об'єкти, транспортна, торгівельна мережі, банківська система, об'єкти інформаційної сфери, в разі їх використання Збройними Силами України або іншими складовими Сил оборони України, породжують ті чи інші правовідносини аж до примусового використання без наявності необхідних дозволів з метою забезпечення потреб оборони, відсічі та стримування збройної агресії в разі крайньої необхідності.

Крім того, політична, економічна, соціальна, етнічна, трудова, виробнича, культурна, ментальна, інформаційна сфери суспільних відносин являють собою категоризовані за певною ознакою однорідності суспільні відносини, в межах яких існують та взаємодіють ті чи інші суб'єкти.

Проаналізувавши термін «цивільно-військове співробітництво» в розумінні Доктрини ЦВС зазначаємо, що метою здійснення цивільно-військового співробітництва згідно з положеннями цієї доктрини є «створення сприятливих умов для виконання визначених завдань з використанням військових та невійськових сил та засобів».

Так, наступним важливим етапом розвитку поняття цивільно-військового співробітництва є його законодавче закріплення наприкінці 2024 року.

Відповідно до Закону України від 20 листопада 2024 року № 4068-IX «Про внесення змін до деяких законів України у сфері національної безпеки і оборони щодо надання допомоги на догоспітальному етапі та здійснення цивільно-військового співробітництва», яким внесено зміни, зокрема, до статті 1 Закону України від 06 грудня 1991 року № 1932-XII «Про оборону України», законодавець визначив цивільно-військове співробітництво як «комплекс заходів Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України щодо координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами з метою створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора, а також інших заходів, спрямованих на формування у цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву» [130].

Водночас зауважуємо, що запровадження вказаного терміна має декларативний характер, оскільки далі за текстом Закону України «Про оборону України» не зустрічається, знаходячи своє відображення в частині першій статті 12 Закону України «Про Збройні Сили України», якою цивільно-військове співробітництво віднесено до основних складових діяльності Збройних Сил України [170], та частині другій статті 3 Закону України від 16 липня 2021 року № 1702-IX «Про основи національного спротиву», відповідно до якого виступає ефективним елементом досягнення мети національного спротиву [179]. Більше за текстом зазначених законів України термін або сфера його застосування не деталізуються.

У порівнянні з тлумаченням терміна в редакції Доктрини ЦВС, відзначаємо такі особливості.

По-перше, цивільно-військове співробітництво, що раніше розглядалось як «системна, планомірна діяльність» наразі трансформувалось у «комплекс заходів».

Вбачається, що термін «діяльність» в контексті Доктрини ЦВС може розумітись одночасно як «праця, дії людей у якій-небудь галузі» (що стосується праці, дій військовослужбовців, що входять до складу організаційних структур Збройних Сил України та інших складових сил оборони та здійснюють цивільно-військове співробітництво в інтересах таких організаційних структур та в межах наданих повноважень), так і як «робота, функціонування якоїсь організації» (щодо роботи, функціонування за напрямом цивільно-військового співробітництва організаційних структур Збройних Сил України та інших складових сил оборони).

Зі свого боку, комплексом є «сукупність предметів, пристроїв, програм, явищ, дій, властивостей, що становлять єдине ціле», до заходів відносяться «сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь» [18, с. 304, 433, 561].

Отже, з прийняттям вказаних змін до законодавства, цивільно-військове співробітництво розуміється вже не як діяльність, тобто дії військовослужбовців та інших представників Збройних Сил України та інших складових сил оборони щодо взаємодії з об'єктами цивільного середовища, а саме як комплекс заходів, тобто сукупність однорідних видів діяльності для досягнення, здійснення мети цивільно-військового співробітництва.

Вказане дозволяє робити припущення про більш широке тлумачення поняття законодавцем у порівнянні з дефініцією, затвердженою у відповідній доктрині Збройних Сил України.

По-друге, якщо раніше однією зі сторін цивільно-військового співробітництва були командувачі (командири), начальники, органи військового управління, штаби всіх рівнів, військові частини (підрозділи) та/або військовослужбовці, як передбачає законодавець, воно здійснюється Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України.

Вбачаємо такий підхід більш вдалим, ніж пропонований Доктриною ЦВС, оскільки в ньому не перелічуються суб'єкти, що можуть одночасно належати



до різних категорій (так, командувачі (командири) завжди є військовослужбовцями) або бути їх складовими (штаби, як органи управління діями військових частин, структурно входять до військових частин або органів військового управління).

Оскільки перелік суб'єктів здійснення цивільно-військового співробітництва є вичерпним та складається, крім Збройних Сил України, з інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, то приходимо до висновків, що в розумінні законодавця до такого переліку не входять, наприклад, поліція особливого призначення Національної поліції України, яка, хоч і належить до сил оборони України, не є військовим формуванням, утвореним відповідно до законів України.

На нашу думку, доцільніше покласти здійснення заходів цивільно-військового співробітництва на Збройні Сили України та інші складові сил оборони, не обмежуючись лише військовими формуваннями.

Крім того, зазнала змін й інша сторона цивільно-військового співробітництва, до якої тепер належать органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, організації та громадяни.

Також погоджуємось з таким підходом, оскільки, як зазначалось раніше, термін «об'єкти цивільного середовища», що використовувався Доктриною ЦВС, включав у себе окремі характеристики або стани суб'єктів цивільно-військового співробітництва, різного роду об'єкти та окремі сфери суспільних відносин, що не сприяло правовій визначеності кола суб'єктів здійснення цивільно-військового співробітництва.

Водночас втратили статус сторони цивільно-військового співробітництва такі юридичні особи, що не є громадськими об'єднаннями або організаціями.

По-третє, змінилась мета цивільно-військового співробітництва: замість «створення сприятливих умов для виконання визначених завдань Збройними Силами України та іншими складовими сил оборони» метою визначено «створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, у тому

числі на території держави-агресора, а також інших заходів, спрямованих на формування у цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву».

Вказані зміни, на нашу думку, мають дискусійний характер, оскільки вбачається певна невідповідність, що цивільно-військове співробітництво покладається на всі військові формування, але його метою є створення сприятливих умов для виконання завдань та функцій виключно Збройними Силами України.

Крім того, вбачається певна неточність щодо зазначення «інших заходів, спрямованих на формування в цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву».

Так, з урахуванням позиції законодавця, мета цивільно-військового співробітництва є подвійною та полягає у створенні сприятливих умов для виконання Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями:

1) покладених на Збройні Сили України завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора;

2) інших заходів, спрямованих на формування у цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву.

У разі, якщо «інші заходи, спрямовані на формування у цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву» відповідно до законів України повинні виконуватись Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, що утворені відповідно до законів України, то є дещо незрозумілим, чому саме в цій частині законодавець робить акцент, ставлячи ці заходи в один ряд із загальними завданнями та функціями, покладеними на відповідні органи.

У разі, якщо «інші заходи, спрямовані на формування у цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву» не є завданнями або функціями, що повинні виконуватись Збройними Силами України або іншими військовими формуваннями відповідно

до законів України, тим паче вбачається некоректним зазначення такої мети без внесення змін в інші нормативно-правові акти, якими б визначались функції, завдання та порядок їх здійснення Збройними Силами України або іншими військовими формуваннями.

Тож розвиток поняття «цивільно-військового співробітництва» характеризується переходом від вузького розуміння як діяльності, визначеного в затверджених Головнокомандувачем Збройних Сил України та начальником Генерального штабу Збройних Сил України керівних документах Збройних Сил України, до ширшого бачення як комплексу заходів, закріпленого Законом України «Про оборону України».

Відмічається зміна підходів до кола суб'єктів цивільно-військового співробітництва, а саме визначено, що разом зі Збройними Силами України беруть участь у вказаних заходах інші військові формування, що є більш вузьким поняттям, ніж інші складові сил оборони (оскільки, наприклад, виключає поліцію особливого призначення Національної поліції України). Разом з тим, інша сторона цивільно-військового співробітництва наразі є чітко визначеною, оскільки попередній термін («об'єкти цивільного середовища») мав відсильний характер та включав не лише суб'єктів, що можуть бути самостійними учасниками, але й їх окремі стани чи характеристики.

Крім того, змінилось бачення мети цивільно-військового співробітництва, яка наразі спрямована не лише на забезпечення виконання визначених завдань, але й на формування стійкості та оборонної свідомості цивільного населення.

### **1.3. Загальна характеристика цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва**

Повноцінне дослідження цивільно-військового співробітництва крізь призму цивільного права передбачає необхідність визначення складу відповідних правовідносин, їх основних елементів та характерних ознак, властивих цим правовідносинам, що, зокрема, досліджувалось нами в межах

вивчення характеристик цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва [110].

Так, українські вчені визначають цивільні правовідносини як «обґрунтований нормами цивільного права правовий зв'язок між юридично рівними суб'єктами, які виступають носіями цивільних прав і обов'язків» та виокремлюють три обов'язкових елементи таких правовідносин: суб'єкти, об'єкти та зміст. Крім того, вищезазначена група вчених визначала головні ознаки цивільних правовідносин: «характерний суб'єктний склад (юридично рівні суб'єкти); об'єкт (нематеріальні та матеріальні блага, які становлять інтерес для окремої особи); диспозитивність (можливість вибору варіанта поведінки, ініціатива сторін, вільний розсуд); характер прав і обов'язків його учасників (виступають як носії цивільних прав і обов'язків); спосіб захисту і спонукання до виконання; підстави виникнення, припинення і трансформацій цивільних правовідносин» [231, с. 11-12].

Аналогічної позиції щодо складу цивільних правовідносин притримуються й такі українські вчені як О.І. Сафончик, М.В. Матійко, Б.В. Фасій [229, с. 10], а також В.М. Косак, Ю.О. Заїка, В.К. Гришук, Г.Б. Яновицька, В.О. Кучер [66, с. 40] та ін.

Учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [232, с. 2].

Відповідно, суб'єктний склад цивільно-військового співробітництва як цивільних правовідносин складають організаційні структури Збройних Сил України та інших військових формувань, з одного боку, та фізичні особи, громадські об'єднання, організації а також органи виконавчої влади та місцевого самоврядування – з іншого.

Додатково з цього питання варто зазначити думку О.С. Павловського, який, досліджуючи правовий статус військових частин як учасників цивільних правовідносин, зазначав, що військові частини як юридичні особи публічного права, мають право на вступ у цивільні правовідносини відповідно до норм

статей 81-82 Цивільного кодексу України, та беруть участь у речових, договірних та недоговірних правовідносинах тощо [106, с. 211-212].

Тим часом, варто наголосити на окремих особливостях співвідношення учасників цивільних відносин та суб'єктів цивільно-військового співробітництва.

По-перше, хоча в дефініції цивільно-військового співробітництва, наведеній у Законі України «Про оборону України», для визначення однієї зі сторін, з якою взаємодіють Збройні Сили України та інші військові формування, вживається термін «громадянин», досліджувати цивільні правовідносини Збройних Сил України з громадянами є некоректним, оскільки у вітчизняній цивілістиці відбулось повернення від громадянина до фізичної (приватної) особи.

Громадянство є стійким правовим взаємозв'язком людини з державою, в той час як поняття «фізична особа» є ширшим, оскільки включає в тому числі іноземців та осіб без громадянства [226] [102].

Тому учасниками цивільних правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, відповідно до Цивільного кодексу України, є саме фізичні особи [232, с. 2].

По-друге, відповідно до статті першої Закону України «Про громадські об'єднання», громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів, яке за формою, в залежності від того, фізичні чи юридичні особи є його засновниками та членами, утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Свою діяльність громадське об'єднання може здійснювати як зі статусом юридичної особи, так і без наявності такого статусу.

Згідно зі статтею 21 зазначеного закону, право бути учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові та немайнові права має лише громадське об'єднання зі статусом юридичної особи [135].

Про необхідність наявності у громадського об'єднання статусу юридичної особи для належності до суб'єктів цивільного права зазначає М.В. Менджул, яка, крім того, приходить до таких висновків: «громадським організаціям як суб'єктам цивільного права притаманні ознаки юридичної особи (організаційна єдність, державна реєстрація та цивільна правосуб'єктність, проявами якої є майнова відокремленість, виступ у цивільних відносинах від свого імені, самостійна майнова відповідальність та здатність бути позивачем або відповідачем у суді)» [85, с. 7].

Отже, з урахуванням положень статті 2 Цивільного Кодексу України, приходимо до висновків, що учасниками цивільних правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, можуть бути громадські об'єднання зі статусом юридичної особи.

По-третє, що стосується можливості участі в цивільних правовідносинах, що виникають із цивільно-військового співробітництва, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування зазначаємо таке.

Якщо щодо органів місцевого самоврядування у статті 172 Цивільного кодексу України зазначено, що через них набувають і здійснюють свої цивільні права та обов'язки територіальні громади, то згадка про органи виконавчої влади як учасників цивільних відносин відсутня.

Проте, частиною 2 статті 2 Цивільного кодексу визначено, що учасниками цивільних відносин є держава Україна, яка, з огляду на положення статті 170 зазначеного кодексу, набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади в межах їхньої компетенції, встановленої законом.

О.О. Первомайський зазначає: «в Україні створено та діє значна кількість органів державної влади, які за різними критеріями можуть бути поділені на: центральні та місцеві, органи законодавчої, виконавчої та судової влади, органи загальні та спеціалізовані (з особливим статусом) тощо» [117, с. 77].

Тож, як зазначалось нами раніше, органи державної влади включають у себе органи виконавчої влади, до яких, у свою чергу, належать Кабінет Міністрів

України, центральні та інші органи виконавчої влади, а також місцеві органи влади – місцеві державні адміністрації [51], [62, с. 113-118].

Як зазначає В.М. Коссак, «від імені держави в цивільних відносинах беруть участь міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації, територіальні органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, а також інші уповноважені державою органи» [67].

Тому учасниками цивільних правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, можуть бути органи виконавчої влади від імені держави, а також територіальні громади через органи місцевого самоврядування.

Безумовною передумовою виникнення цивільних правовідносин між зазначеними суб'єктами є їх юридична рівність.

Н.Ю. Голубєва зазначає, що юридична рівність визнається принципом цивільного права майже всіма цивілістами починаючи з 1950-х років до сьогодні. На думку вченої, зазначений принцип означає «юридичну (але не економічну) рівність стосовно один одного, що символізує наявність горизонтальних відносин між учасниками, що не перебувають у службовій і іншій юридичній підпорядкованості». Додатково вчена зазначала, що «Жоден суб'єкт у цивільному праві не володіє якими-небудь перевагами перед іншими суб'єктами цивільного права. Одним із проявів вказаного принципу є те, що одні й ті самі норми права поширюються на відносини за участю фізичних осіб та на відносини за участю юридичних осіб, держави тощо. Хоча цивільне законодавство передбачає деякі виключення з цього правила. Так, до професійних учасників цивільного обігу закон висуває більші вимоги, а для споживачів, навпаки, надає додаткові права» [26, с. 283].

О.В. Кіріак визначає юридичну рівність як галузеву ознаку цивільно-правових відносин, що «впливає зі специфіки правових відносин, що складають предмет цивільно-правового регулювання і методів впливу цивільного права на ці правовідносини» [58, с. 22].

В.І. Борисова під юридичною рівністю учасників цивільних відносин, зокрема, розуміла можливість останніх «діяти на власний розсуд, мати право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, ними не врегульовані; відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати відносини на власний розсуд, на свій розсуд вирішити питання про засоби та час реалізації своїх прав» [16, с. 12].

О.В. Басай, досліджуючи це питання, визначив, що «юридична рівність учасників цивільних правовідносин є принципом цивільного права, який визначає специфіку методу цивільно-правового регулювання» [5, с. 359].

У той же час, І.Д. Романова наголошувала, що «відношення завжди передбачає юридичний зв'язок, принаймні, між двома суб'єктами, один з яких є носієм суб'єктивного права, а інший – носієм юридичного обов'язку» [198, с. 317].

Крім того, Є.О. Харитонов відносить юридичну рівність до однієї з характерних рис диспозитивного уповноважуючого (правонаділяючого) елемента методу цивільно-правового регулювання, та пояснює її так: «незалежно від того, хто виступає учасником цивільних відносин, сторони цих відносин формально, тобто юридично, рівні» [224, с. 533].

З огляду на вищевикладені позиції українських вчених наголошуємо, що цивільні відносини, що виникають з цивільно-військового співробітництва, також повинні відповідати принципу юридичної рівності, незважаючи на його спеціального суб'єкта (Збройні Сили України та інші військові формування), а саме: мати горизонтальні відносини між учасниками за відсутності їх взаємної підпорядкованості, можливість діяти на власний розсуд тощо.

У той же час, В.К. Черепов та О.М. Рибицька наголошують про наявність проблематики в «забезпеченні належного балансу між державними інтересами та принципами рівності сторін у цивільно-правових зобов'язаннях за участю військових частин», що пов'язують із специфікою укладання договорів щодо матеріальних ресурсів, техніки та іншого майна для потреб Збройних Сил України [235, с. 238].



Щодо об'єкта цивільних правовідносин, що виникають з цивільно-військового співробітництва, зазначаємо таке.

Статтею 177 Цивільного кодексу визначені такі об'єкти цивільних прав: «речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага». Встановлено можливість існування таких об'єктів «у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них» [232, с. 177].

Слід звернути увагу на загальноприйняте визначення, що «об'єктом цивільних правовідносин є певне матеріальне або нематеріальне благо, з приводу якого правовідносини виникають. Об'єктами цивільних правовідносин можуть бути речі, дії (в тому числі послуги), результати дій, результати інтелектуальної та творчої діяльності, інформація, особисті немайнові блага тощо» [231, с. 12].

Водночас В.Й. Кісель, з урахуванням поділу цивільних правовідносин на особисті немайнові та майнові, прийшов до таких висновків:

основним об'єктом майнових правовідносин виступають речі, а, у свою чергу, до основних речей, які забезпечують повсякденну діяльність військових частин, належать «нерухомі речі (нерухомість) (будинки, споруди та земельні ділянки) та рухомі речі (передавальні пристрої, всі види озброєння, бойову та іншу техніку, боєприпаси, пально-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкіперське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку тощо)»;

військові частини можуть наділятися особистими немайновими правами, як право на ділову репутацію, на таємницю кореспонденції, доступу до інформації. [59, с. 24, 80].

За таких умов, під терміном «військові частини» мається на увазі більш широке коло організаційних структур, а саме: «частини, які входять до складу з'єднань, окремі частини, кораблі, установи, військово-навчальні заклади,

об'єкти та організації Збройних Сил України, які ведуть своє господарство, а також адміністративно-господарські частини, відділення, відділи, управління та інші господарські підрозділи, органи військового управління відповідних рівнів, на які покладені завдання щодо матеріального та технічного забезпечення діяльності цих органів та їх особового складу». Вказане впливає з пункту 1.1 Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України, до якого автор звертається при дослідженні особистих майнових та немайнових прав військових частин [151].

Отже, логічним продовженням наведеної думки є висновок про те, що організаційні структури Збройних Сил України та інших військових формувань поряд з іншими, більш звичними учасниками цивільних правовідносин, можуть мати як особисті немайнові, так і майнові права. Відтак, об'єктом цивільних правовідносин, що виникають з цивільно-військового співробітництва, можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні блага, з приводу якого такі правовідносини виникають.

Досліджуючи зміст цивільних правовідносин, що впливають з цивільно-військового співробітництва, зазначаємо, що, відповідно до думки більшості українських науковців, під поняттям «зміст цивільних правовідносин» розуміємо права та обов'язки його суб'єктів [231, с. 12].

Вказаних поглядів дотримуються, наприклад, І.М. Дмитрук [35, с. 27], В.В. Кочин, В.В. Надьон [89, с. 57] та інші. Водночас В.В. Кочин зазначав, що «зміст правовідносин повинен мати юридичний характер, а їх реалізація має перебувати у відповідній сфері правового регулювання». А також прийшов до висновків, що зміст цивільних правовідносин «складають фактичні відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників, що складаються з приводу особистих немайнових та майнових благ» [69, с. 22-24].

Також цивільні відносини, що виникають з цивільно-військового співробітництва, матимуть усталений для таких відносин зміст та структуру.

Тож вбачаємо за необхідне розглянути особливості цивільних відносин, що виникають з цивільно-військового співробітництва, в частині їх диспозитивності.

Я.М. Романюк під диспозитивністю розуміє «засновану на нормах права правову свободу суб'єктів цивільного права у виборі варіанта поведінки, тобто можливість правомірно, у встановлених межах набувати суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків, визначати (формувати) структуру суб'єктивних цивільних прав, здійснювати суб'єктивні цивільні права, використовувати форми (порядок) і способи захисту порушених прав, а також вибирати розмір та форми притягнення до цивільно-правової відповідальності» [199, с. 139-140].

Н.Ф. Чубоха вважає вказаний принцип фундаментальним, який зумовлює зміст інших принципів, та зазначає, що «принцип диспозитивності є універсальним принципом цивільного права і поширюється на всі цивільні відносини від їх виникнення до припинення» [237, с. 301].

Р.М. Дудник визначає, що у цивільному праві диспозитивність ґрунтується на рівності усіх суб'єктів, відповідно до чого «суб'єкти цивільного права можуть на свій розсуд вступати або не вступати у правовий зв'язок між собою, визначати характер взаємовідносин» [42, с. 78].

Також організаційні структури Збройних Сил України та інших військових формувань як учасники цивільних правовідносин мають певні обмеження щодо дій на власний розсуд.

Наприклад, варто зазначити, що відповідно до статті 1 Закону України від 21 вересня 1999 року № 1075-XIV «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» закріплене за військовими частинами, закладами, установами та організаціями Збройних Сил України державне майно («будинки, споруди, передавальні пристрої, всі види озброєння, бойова та інша техніка, боєприпаси, пально-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкіперське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку, а також акції, частки у статутному

капіталі юридичних осіб тощо») належить до категорії військового майна. Так само статтею 3 вказаного закону визначено, що «майно закріплюється за військовими частинами Збройних Сил України на праві оперативного управління». У той же час, «закріплене військове майно використовується лише за його цільовим та функціональним призначенням. Облік, інвентаризація, зберігання, списання, використання та передача військового майна здійснюються у спеціальному порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України» [185].

Натомість такий спеціальний порядок закріплений постановами Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1282 «Про затвердження Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил» [163] та від 04 серпня 2000 року № 1225 «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах» [157].

Отже, вбачається чітко регламентований порядок використання військового майна командирами військових частин (керівниками організаційних структур Збройних Сил України), якого останні зобов'язані дотримуватись.

Зі свого боку, Положенням про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України передбачено, що «командир військової частини (з'єднання), яка має права юридичної особи, у межах своїх повноважень та виділених коштів має право укладати господарські угоди або договори та несе повну відповідальність за обґрунтоване і правомірне витрачання (використання) коштів на пов'язану з цими угодами діяльність» [151, п. 3.1.3].

Зокрема численні обмеження щодо вступу в ті чи інші правовідносини уповноваженими представниками організаційних структур Збройних Сил України визначені відповідними посібниками, порадами, положеннями, інструкціями, наказами (розпорядженнями) старших начальників, які, відповідно до статті 16 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, визначають обсяг виконання завдань за посадою та є обов'язковими для виконання військовослужбовцями [193].

Як зазначає Е.Г.Бойченко, господарська діяльність військових частин пов'язана з певними особливостями («1) належністю військових частин до юридичних осіб публічного права, компетенція яких визначається нормативно-правовими актами; 2) залежністю військових частин від цільового бюджетного фінансування; 3) юридично зумовленою її обмеженістю, яка полягає в: а) недопустимості негативного впливу господарської діяльності на стан боєздатності та боєготовності ЗСУ, б) встановленні виключного переліку дозволених видів господарської діяльності, в) обов'язку одержання ліцензії для здійснення того виду господарювання, який згідно з законом підлягає ліцензуванню») [13, с. 11].

Натомість В.Й. Кісель визначав такі особливості військової частини саме як суб'єкта цивільних правовідносин: «1) виконання національно-значущих завдань та функцій некомерційного характеру; 2) закріплення майна на праві оперативного управління; 3) повне бюджетне фінансування; 4) обмеженість участі в цивільному обороті; 5) наявність субсидіарної відповідальності Міністерства оборони за зобов'язаннями військових частин» [59, с. 27].

Аналізуючи вказані позиції вчених розуміємо, що організаційні структури Збройних Сил України, виступаючи учасниками цивільних правовідносин, обмежені у вільному виборі варіантів поведінки та можливості діяти на власний розсуд, будучи зобов'язаними дотримуватись обмежень, визначених галузевими нормативно-правовими актами (наказами Міністерства оборони України, іншими наказами (розпорядженнями) старших начальників, положеннями, інструкціями тощо), зокрема Законом України від 21 вересня 1999 року № 1075-XIV «Про правовий режим майна у Збройних Силах України», постановами Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1282 «Про затвердження Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил» та від 04 серпня 2000 року № 1225 «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах».

Зі свого боку, Є.О. Харитонов зазначає, що класифікація цивільних правовідносин має не лише теоретичний, але й практичний інтерес через те, що галузь цивільного права не є однорідним нормативним масивом, що зумовлює необхідність встановлення видових особливостей правовідносин, які виникають у процесі реалізації відповідних норм [225, с. 27].

Разом з тим, цивільні відносини, що впливають з цивільно-військового співробітництва, можуть мати різні підстави виникнення, економічний зміст (за яким поділяються на майнові та немайнові), характер здійснення права (за яким поділяються на речові та зобов'язальні) тощо.

Крім того, продовжуючи думку Ю.В. Кривенко щодо участі військових частин лише в таких цивільних правовідносинах, що пов'язані з виконанням функцій оборони [70], зазначаємо, що цивільні відносини, що впливають з цивільно-військового співробітництва, завжди матимуть на меті створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, зокрема на території держави-агресора, а також формування в цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву.

Поряд з цим, такі відносини завжди будуть мати конкретних учасників – організаційні структури Збройних Сил України та інших військових формувань, з одного боку, та органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, організації та громадян, з іншого, у зв'язку з чим поділ та подальший аналіз у межах дослідження здійснені саме за суб'єктним складом.

## **РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

### **2.1. Цивільні правовідносини Збройних Сил України та фізичних осіб**

У науковій літературі існують різні підходи до визначення видів цивільних правовідносин за участю Збройних Сил України та фізичних осіб.

У той час, як деякі вчені здійснюють дослідження крізь призму договірних відносин, яку пов'язують, насамперед, із господарською діяльністю військових частин, інші приділяють увагу саме недоговірним зобов'язанням.

Наприклад, С.Я. Безкоровайний пов'язує право військових частин Збройних Сил України вступати в цивільні правовідносини з необхідністю створення умов для правильної експлуатації та збереження озброєння, техніки і майна, та зазначає, що «військові частини укладають різні договори постачання і купівлі-продажу, на визначені види харчування, їх оброблення і збереження. У ланцюгах поліпшення побутових умов особового складу військові частини заключають договори на придбання інвентарю для кімнат побутового обслуговування, інструменту для пошиття, що на договірних засадах здійснюється забезпечення електроенергією, водою й іншими комунальними послугами, капітальне будівництво і ремонт приміщень, придбання нерентабельного майна тощо».

Крім того, вчений відносить до змісту цивільної правоздатності військових частин «правовідносини, пов'язані зі створенням і діяльністю майстерень з ремонту і пошиття обмундирування і взуття, банно-пральних підприємств, радіовузлів, перукарень, самодіяльних кав'ярень, їдалень, із платним кінообслуговуванням, правовідносини, що складаються на основі договору банківського рахунку» [10, с. 106].

В.Й. Кісель, досліджуючи поняття та зміст правовідносин за участю військових частин, зазначав, що «участі військових частин в зобов'язальних відносинах сприяє також їхня діяльність, пов'язана із веденням підсобних

господарств» з посиланням на Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України, відповідно до якого «у військових частинах для одержання сільськогосподарської продукції за рахунок утримання та відгодівлі всіх видів м'ясної та молочної худоби, свиней, кролів і птиці, вирощування в теплицях, парниках та у відкритому ґрунті зелені, овочів і картоплі організовуються підсобні господарства».

Характеризуючи масштаби такої діяльності (у 2000-х роках), вчений надає інформацію про 496 функціонуючих господарств, на яких «утримується 4700 голів великої та більше 2 500 голів дрібної рогатої худоби, близько 11 000 свиней, більше 8 000 одиниць домашньої птиці та 430 коней» та зазначає про можливість реалізації продукції таких господарств обмеженому колу осіб та продажу надлишкового поголів'я [59, с. 27].

З цього питання Е.Г. Бойченко, з огляду на відсутність серйозної матеріально-технічної бази, яка б надавала можливість військовим частинам виконувати більшість задекларованих видів господарських робіт, і головне – за відсутності можливості задіяти особовий склад для їх виконання, ставить під сумнів як ефективність, так і доцільність залучення усіх військових частин до провадження господарської діяльності в зазначених формах. При цьому зазначає таку відмінність підсобного господарства від інших форм діяльності: «під діяльністю підсобного господарства для обслуговування власних потреб військової частини (пральні, ремонтні майстерні тощо) слід розуміти внутрішньогосподарську діяльність частини, не пов'язану з одержанням додаткових джерел фінансування власної життєдіяльності. Якщо ж такі роботи чи послуги виконуватимуться за плату, то це треба визначати як господарську діяльність військової частини, що приносить дохід» [13, с. 118-119].

О.І. Гамбург, досліджуючи термін «підсобне господарство» приходить до таких висновків: «Виходячи з контексту нормативних положень та енциклопедичного визначення можна дійти висновку, що діяльність підсобного господарства підпадає під поняття господарської діяльності у формі виготовлення та реалізації продукції» [24, с. 57].



Порядок ведення підсобних господарств врегульований пунктом 5.13 та його відповідними підпунктами Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України.

Відповідно до норм зазначеного Положення, існують три можливих напрями використання продукції, отриманої в результаті діяльності підсобних господарств:

на планове забезпечення військової частини в розмірах, визначених вищим штабом – оплачується за рахунок коштів кошторису Міністерства оборони України;

на додаткове харчування військовослужбовців, вихованців музичних шкіл та військових оркестрів, а також хворих, які знаходяться на лікуванні у військових лазаретах та військових госпіталях – відпускається безоплатно лише особам, які одержують належні їм продовольчі пайки у вигляді харчування через їдальні військових частин;

для продажу у випадках, передбачених Положенням про продовольче забезпечення Збройних Сил України на мирний час [151].

Щодо останнього напрямку, пунктом 5.13.6 Положення про військове (корабельне) господарство визначено, що «продукцію підсобного господарства дозволяється продавати офіцерам, прапорщикам, мічманам і військовослужбовцям, які проходять службу за контрактом, працівникам військових частин, дитячим закладам Міністерства оборони України, офіцерським їдальням, їдальням військторгу, а також військовим частинам, які не мають змоги вести підсобне господарство».

Відповідно, положенням про продовольче забезпечення Збройних Сил України у мирний час, до якого відсилає пункт 5.13.3 попередньо зазначеного положення, передбачено право військових частин «реалізовувати (згідно з чинним законодавством) продукцію підсобних господарств військовослужбовцям, цивільному персоналу та членам їх сімей, військовим частинам (військовим шпиталям), які не мають змоги організувати своє підсобне господарство, самодіяльним їдальням військових частин, військових

шпиталів, санаторіїв і будинків відпочинку Збройних Сил України, їдальням військової торгівлі – за ринковими цінами регіону згідно з Законом України «Про господарську діяльність у Збройних Силах України»». [158, п. 12.13].

У результаті співвідношення вказаних норм у двох аналізованих керівних документах Збройних Сил України, знаходимо окремі відмінності в категоріях осіб, яким дозволено продавати (реалізовувати) продукцію підсобних господарств, що проілюстровано в нижченаведеній таблиці.

Таблиця 1. Категорії осіб, яким дозволений продаж (реалізація) продукції підсобних господарств військових частин

| № з/п | У Положенні про військове (корабельне) господарство                                   | У Положенні про продовольче забезпечення Збройних Сил України на мирний час                                                                     |
|-------|---------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1     | Офіцери, прапорщики, мічмани і військовослужбовці, які проходять службу за контрактом | Військовослужбовці                                                                                                                              |
| 2     | Працівники військових частин                                                          | Цивільний персонал та члени їх сімей                                                                                                            |
| 3     | Дитячі заклади МО України                                                             | Відсутні                                                                                                                                        |
| 4     | Офіцерські їдальні та їдальні військторгу                                             | Самодіяльні їдальні військових частин, військових шпиталів, санаторіїв і будинків відпочинку Збройних Сил України, їдальням військової торгівлі |
| 5     | Військові частини, які не мають змоги вести підсобне господарство                     | Військові частини (військові шпитали), які не мають змоги організувати своє підсобне господарство                                               |

Тож у тій частині, що стосується можливості продажу (реалізації) продукції підсобних господарств фізичних особам, відзначаємо обов’язкову наявності в останніх спеціального статусу – військовослужбовця, працівника (державного службовця) таких військових частин або члена їх сімей.

До таких правовідносин застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, передбачені Цивільним кодексом України.

Особливістю таких договорів, крім обов'язкової наявності спеціального статусу в покупця, буде їх предмет, який складатиме надлишкова продукція підсобного господарства.

Разом із тим, як наголошувалось раніше, через відсутність у військового командування досягнень у сільському господарстві, не був позитивним досвід функціонування військових поселень на території України у XVIII столітті, через що Олександром II у 1857 році розпочався процес їх ліквідації.

Оскільки подібні ризики зберігаються в системі підсобних господарств Збройних Сил України і на сьогодні, потребує осмислення необхідності збереження такого виду діяльності.

Продовжуючи аналіз правовідносин за участю військових частин, які пов'язані з отриманням останніми доходу, зазначаємо таке.

Законом України «Про господарську діяльність у Збройних Силах України» визначено таке поняття господарської діяльності у Збройних Силах України: «це специфічна діяльність військових частин, закладів, установ та організацій Збройних Сил України (далі – військові частини), пов'язана із забезпеченням їх повсякденної життєдіяльності і яка передбачає ведення підсобного господарства, виробництво продукції, виконання робіт і надання послуг, передачу в оренду рухомого та нерухомого військового майна (за винятком озброєння, боєприпасів, бойової та спеціальної техніки) в межах і порядку, визначених цим Законом» [134, с. 1].

Е.Г. Бойченко, розглядаючи господарську діяльність військових структур, зазначає, що «заходи безпосередньо спрямовані на отримання додаткових (до загальнобюджетного фонду) джерел фінансування військ, які, зокрема, включають ведення військовими частинами Збройних Сил власного підсобного господарства, виробництво продукції, виконання робіт і надання платних послуг, передачу в оренду рухомого та нерухомого військового майна тощо, цілком справедливо визначати як господарську діяльність військових частин Збройних Сил України, що приносить дохід або господарсько-дохідну діяльність».

Разом із цим автор зауважує, що вказана діяльність у жодному разі не може належати до підприємницької діяльності та зазначає, що дозволена лише неприбуткова господарська діяльність, перелік видів якої встановлюється Кабінетом Міністрів України, який хоч і доволі широкий (166 видів), є вичерпним [13, с. 36-143].

Аналізуючи в поточній редакції перелік видів господарської діяльності, здійснення якої дозволяється військовим частинам Збройних Сил, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2000 року № 1171 (зі змінами), зазначаємо таке [149].

До вказаного переліку належить 147 видів дозволеної господарської діяльності, що на 19 видів менше в порівнянні з 2015 роком.

Особливістю провадження господарської діяльності військовими частинами є необхідність дотримання спеціального порядку реєстрації військових частин як суб'єктів господарської діяльності та можливість обмеження або припинення такої діяльності за рішенням Міністерства оборони України. [13].

Реєстрація військових частин як суб'єктів господарської діяльності у Збройних Силах пов'язана з отриманням додаткових джерел фінансування життєдіяльності військ (сил) шляхом включення до Свідоцтв про реєстрацію як суб'єктів господарської діяльності додаткових видів господарської діяльності, які безпосередньо пов'язані з їх функціями та наявною матеріально-технічною базою. Вказані види господарської діяльності не повинні впливати на стан мобілізаційної та бойової готовності військових частин (установ).

Окремими прикладами такої діяльності можна навести:

допоміжне обслуговування наземного транспорту (КВЕД 52.21) – для центрів автотехнічного забезпечення;

складське господарство (КВЕД 52.10) – для квартирно-експлуатаційних частин (установ);

функціонування театральних та концертних залів (КВЕД 90.04) – для військово-музичних центрів;

вища освіта (КВЕД 85.42) – для вищих військових навчальних закладів тощо.

Поряд із тим, власні надходження військових частин, за рахунок яких наповнюється їх спеціальний фонд, визначені додатком до Положення про облік та використання коштів спеціального фонду державного бюджету в Міністерстві оборони України (Перелік власних надходжень бюджетних установ Міністерства оборони України за групами та видами надходжень), що затверджено наказом Міністерства оборони України від 03 серпня 2016 року № 400.

Відповідно до зазначеного Переліку, власні надходження бюджетних установ Міністерства оборони України поділяються на:

надходження від плати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно із законодавством;

інші джерела власних надходжень бюджетних установ;

Також надходження від плати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно із законодавством поділяються на такі підгрупи:

плата за послуги, що надаються бюджетними установами згідно з їх основною діяльністю (15 найменувань);

надходження бюджетних установ від додаткової (господарської) діяльності (24 найменування);

плата за оренду майна бюджетних установ (2 найменування);

надходження бюджетних установ від реалізації в установленому порядку майна (крім нерухомого майна) (7 найменувань).

Інші джерела власних надходжень бюджетних установ поділяються на:

благодійні внески, гранти та дарунки (3 найменування);

кошти, що отримують бюджетні установи від підприємств, організацій, фізичних осіб та від інших бюджетних установ для виконання цільових заходів (3 найменування);

кошти, що отримують вищі та професійно-технічні навчальні заклади від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих

за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надано відповідне право; кошти, що отримують державні і комунальні вищі навчальні заклади, наукові установи та заклади культури як відсотки, нараховані на залишок коштів на поточних рахунках, відкритих у банках державного сектору для розміщення власних надходжень, отриманих як плата за послуги, що надаються ними згідно з основною діяльністю, благодійні внески та гранти (2 найменування) [156].

Вбачається, що усі види власних надходжень військових частин до спеціального фонду співвідносяться з відповідними правовідносинами.

Наприклад, бюджетні надходження від сплати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно з їх основною діяльністю співвідносяться з положеннями Цивільного кодексу України щодо договорів про надання послуг.

Надходження бюджетних установ від додаткової (господарської) діяльності включає в себе ряд різнорідних відносин, пов'язаних з додатковою (господарською) діяльністю військових частин, пов'язаних, наприклад, з договорами перевезення та зберігання (для виду надходжень «транспортне оброблення вантажів та складське господарство»), надання послуг (для виду надходжень «постачання пари, гарячої води та кондиційованого повітря, забір, очищення та постачання води»), перевезення (для виду надходжень «авіаційні перевезення»), оренди (для виду надходжень «діяльність гуртожитків, готелів, інших засобів тимчасового розміщування (проживання)») тощо.

Надходження, пов'язані зі справлянням плати за оренду нерухомого та рухомого майна, співвідносяться з відповідними правовідносинами щодо найму (оренди).

Реалізація у встановленому порядку майна (крім нерухомого майна), зі свого боку, є підставою для виникнення правовідносин купівлі-продажу.

Одночасно мають місце і позадоговірні відносини, зокрема щодо відшкодування шкоди (для виду надходжень «кошти, отримані за рахунок відшкодування винними особами матеріальних збитків, завданих державі втратою, псуванням, знищенням, нестачею, розкраданням, незаконними

витратами майнових цінностей, втратою чи знеціненням грошових документів, нестачею, розкраданням, понаднормативними втратами дорогоцінних металів, дорогоцінних каменів та інших валютних цінностей»), дарування (щодо виду надходжень «благодійні внески, гранти та дарунки») тощо.

Разом із тим, окремі види договірних правовідносин, учасниками яких є військові частини (установи) Збройних Сил України, мають свої особливості.

Так, наприклад, відповідно до положень статті 7 Закону України від 21 вересня 1999 року № 1076-XIV «Про господарську діяльність у Збройних Силах України» (зі змінами), військові частини, заклади, установ та організації Збройних Сил України «можуть передавати без шкоди бойовій та мобілізаційній готовності закріплене за ними рухоме та нерухоме військове майно в оренду юридичним і фізичним особам» (відповідно до встановленого Кабінетом Міністрів України порядку та виключно на конкурсній основі), укладаючи відповідні договори оренди [134].

В.С. Щербина тлумачить обов'язкову умову для можливості передачі майна в оренду (не завдати шкоди бойовій та мобілізаційній готовності організаційних структур Збройних Сил України) як відсутність від них впливу на повноту, своєчасність, якість виконання поставленими перед військовими частинами завдань у мирний та воєнний час [243, с. 152].

З урахуванням особливостей зазначеного закону, такі правовідносини регулюються Законом України від 30 жовтня 2019 року № 157-IX «Про оренду державного та комунального майна», частиною шостою статті 2 якого визначено, що «відносини оренди рухомого та нерухомого майна, закріпленого за військовими частинами, закладами, установами та організаціями Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також за спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань організації спеціального зв'язку та захисту інформації, підпорядкованими йому регіональними органами та територіальними підрозділами, закладами та установами Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації

України, які ведуть його облік у спеціальному порядку, регулюються цим Законом, з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про господарську діяльність у Збройних Силах України»» [178, с. 6].

Зі свого боку, В.Й. Кісель зазначав, що «здача в оренду військового майна є важливим джерелом поповнення військової скарбниці» та відносив договори про передачу військового майна в оренду до окремої групи договорів, що пов'язана з «реалізацією уповноваженими суб'єктами повноважень щодо військового майна». Додатково зазначав, що для укладення таких договорів необхідно додаткове отримання дозволу (згоди) від Міністерства оборони України [59, с. 27, 144, 155].

Порядок отримання такого дозволу визначений постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2000 року № 778 «Про затвердження Порядку надання дозволу військовим частинам Збройних Сил на передачу закріпленого за ними рухомого та нерухомого майна в оренду» [165].

Додатково питання передачі в оренду та укладення договорів оренди рухомого військового майна врегульовано Інструкцією про організацію передачі в оренду та укладення договорів оренди рухомого військового майна, затвердженою наказом Міністерства оборони України від 21 березня 2017 року № 155 [145]. Також варто зазначити про Методику визначення залишкової вартості майна Збройних Сил України та інших військових формувань, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1998 року № 759, за якою визначається залишкова вартість майна для цілей його відчуження, реалізації, утилізації, списання та оренди рухомого військового майна [148].

У залежності від об'єкта оренди, надання військового майна в оренду можна класифікувати за такими категоріями як надання в оренду нерухомого майна («земельних ділянок, оренда будівель та інших капітальних споруд та оренда речей, на які режим нерухомої речі може бути поширений, повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти») та, відповідно, рухомого майна («автомобілів, інших наземних транспортних



засобів та устаткування, водних транспортних засобів та устаткування, повітряних транспортних засобів та устаткування, будівельних машин та устаткування, офісних машин та устаткування, включаючи обчислювальну техніку, інших машин та устаткування тощо») [115].

В.М. Панасюк визначає такий порядок дій щодо укладення договору оренди військового майна:

визначення переліків військового майна, яке може бути передано в оренду без шкоди бойовій та мобілізаційній готовності, та подання їх на затвердження Міністру оборони України;

проведення оцінки військового майна та її узгодження з Міністерством оборони України та Фондом державного майна України (для нерухомого майна);

проведення конкурсу для визначення найбільш вигідного учасника (без обмежень у часі);

подання клопотання про надання дозволу на передачу військового майна в оренду та розгляд цього листа Міністерством оборони України та Фондом державного майна України (для нерухомого майна).

Громіздкість такої процедури, водночас має наслідок тривалість укладання договорів, а також спроб її уникнення шляхом приховування договору оренди майна іншим правочином, наприклад – попереднім договором оренди військового майна, для укладення якого дотримання вказаного порядку дій не є обов’язковим [116, с. 117].

Свої особливості має передбачене Законом України від 27 листопада 2011 року № 1345-IV «Про використання земель оборони» (зі змінами) право військових частин, за погодженням з органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади, і в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, дозволяти фізичним і юридичним особам вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях, наданих їм у постійне користування [127, с. 4].

Разом із цим, Е.Г. Бойченко зазначає, що механізм надання такого дозволу, розроблений ще у 2010 році, дотепер не прийнятий. Крім того зазначає, що правове регулювання питань, пов'язаних з використанням земель оборони, втілюється майже у півсотні законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів [13, с. 86].

Аналогічно й у 2020 році Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, розглянувши в касаційному порядку адміністративну справу за позовом фермерського господарства до Головного квартирно-експлуатаційного управління Збройних Сил України, заступника Міністра оборони України, треті особи – Квартирно-експлуатаційний відділ м. Одеси (КЕВ м. Одеси), Міністерство оборони України зазначає, що порядок надання зазначеного дозволу не врегульований у встановлений статтею 4 Закону України «Про використання земель оборони» спосіб [57].

Тому, хоча фізичні та юридичні особи мають формально закріплене в законодавстві право на використання земель оборони для сільськогосподарських потреб, вбачається його архаїчність та неможливість застосування на практиці у зв'язку з відсутністю порядку отримання такого дозволу у встановлений статтею четвертою Закону України «Про використання земель оборони» спосіб.

Вказане, на нашу думку, свідчить про необхідність внесення змін до Закону України «Про використання земель оборони» в частині скасування положень, що передбачають право вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях оборони, переданих у постійне користування військовим частинам.

Крім того, у ході виконання завдань військами (силами) виникає об'єктивна потреба в належному розміщенні особового складу на певній відстані від лінії безпосереднього зіткнення з противником, забезпечивши при цьому мінімальні побутові умови, можливість відновлення після виконання бойових (спеціальних) завдань тощо, що також має певну специфіку.

Так, з метою забезпечення житлом військовослужбовців, які виконують бойові (спеціальні) завдання, між командирами військових частин Збройних Сил України та власниками житлових приміщень у районах ведення бойових дій можуть виникати відносини оренди, в яких відповідні командири виступатимуть орендарями, а власники житла – відповідно, орендодавцями. Також, на підставі таких укладених договорів в подальшому відбувається оплата комунальних послуг та спожитих енергоносіїв. Вказане передбачене розділом IX Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 31 липня 2018 року № 380 (далі за текстом – Інструкція № 380) [144].

Про можливість військової частини мати статус орендаря зазначає В.Й. Кісель [59, с. 27].

Так, сторонами договору оренди за таких обставин є власник житла та командир військової частини, розташованої в районі ведення бойових дій. (пункт 2 розділу IX Інструкції № 380).

Проте, вбачаються окремі особливості оренди житла в таких випадках.

Так, обов'язковою підставою для можливості укладення аналізованого договору є належність військовослужбовця до військової частини, яка розташована безпосередньо в районах ведення бойових дій.

Пунктом першим постанови Кабінету Міністрів України від 06 грудня 2022 року № 1364 «Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» (із змінами) визначено: «перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затверджується Міністерством розвитку громад та територій за формою згідно з додатком за погодженням з Міністерством оборони з урахуванням пропозицій відповідних обласних, Київської міської військових адміністрацій».

Водночас згідно з пунктом 2 Постанови № 1364 «до територій, на яких ведуться (велися) бойові дії, включаються території можливих бойових

дій, території активних бойових дій та території активних бойових дій, на яких функціонують державні електронні інформаційні ресурси».

Затверджений перелік повинен оновлюватись не рідше, ніж двічі на місяць [33].

Отже, в Постанові № 1364 мова йде про території, на яких ведуться (велися) бойові дії, в той час як в Інструкції № 380 мова йде саме про райони ведення бойових дій.

Разом із тим, з метою визначення районів ведення воєнних (бойових) дій за кожен місяць (або його частини) Головнокомандувачем Збройних Сил України видаються відповідні накази [90].

Вбачається суміжне існування у правовому полі термінів «території, на яких ведуться (велися) бойові дії», який визначений Кабінетом Міністрів України, та «райони ведення воєнних (бойових) дій», що використовується в наказах Головнокомандувача Збройних Сил України.

Незважаючи на те, що постанови Кабінету Міністрів України ієрархічно мають вищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів, ніж накази Головнокомандувача Збройних Сил України, робити однозначні висновки про застосування вимог Постанови № 1364 щодо укладання аналізованих договорів оренди житла не можна.

Крім того, накази Головнокомандувача Збройних Сил України про визначення районів ведення воєнних (бойових) дій видаються наступного місяця за попередні.

У зв'язку із цим вбачається, що у випадку, якщо командири військових частин керуватимуться вимогами відповідних наказів Головнокомандувача Збройних Сил України з метою з'ясування юридичного факту перебування військової частини в районах ведення бойових дій для з'ясування наявності або відсутності підстав для укладання договорів оренди, то не матимуть гарантованої впевненості щодо цього, оскільки лише наступного місяця дізнаватимуться про те, чи порушили вони вимоги Інструкції № 380 в попередньому періоді.

У разі ж, якщо командири керуватимуться вимогами Постанови № 1364 та відповідного переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затвердженого Міністерством розвитку громад та територій, то вони не будуть дотримуватись вимог Інструкції № 380, яка визначає необхідність військової частини знаходитись саме в районах ведення бойових дій, а не на територіях, що прогнозовано може мати для такого командира негативні наслідки у зв'язку з нанесенням фінансових збитків державному бюджету.

Щодо інших особливостей змісту договору оренди житлових приміщень у районах ведення бойових дій, що впливають із вимог Цивільного кодексу України та Інструкції № 380, зазначаємо таке.

Так, вказаний договір, відповідно до вимог статті 811, повинен укладатись у письмовій формі та погоджуватись з КЕУ, КЕВ (КЕЧ) району, в зоні відповідальності яких ведуться бойові дії, що передбачено пунктом 2 розділу IX Інструкції № 380.

Частиною 3 статті 815 Цивільного кодексу України визначений обов'язок наймача (в даному випадку – військової частини) самостійно вносити плату за комунальні послуги, якщо інше не встановлено договором найму. З іншого боку, пунктом 2 розділу IX Інструкції № 380 передбачено: «Після укладання договору оренди оплата комунальних послуг та спожитих енергоносіїв проводиться військовою частиною за рахунок кошторису Міноборони на умовах укладеного договору. У разі відсутності приладів обліку енергоносіїв, тепла та води в договорі зазначаються норми їх споживання як для гуртожитку в цьому населеному пункті».

Тож за наявності приладів обліку енергоносіїв, тепла та води в договорі повинні визначатись умови оплати комунальних послуг та спожитих енергоносіїв, а за їх відсутності – зазначатись норми їх споживання як для гуртожитку в цьому населеному пункті. Водночас порядок дій за відсутності в населеному пункті гуртожитків (що відбувається в більшості

випадків) або відсутності затверджених норм споживання Інструкцією № 380 не визначений.

Крім того, прогнозовано ускладнює укладання аналізованих договорів на практиці передбачена статтями 816, 817 Цивільного кодексу України вимога зазначення осіб, які проживатимуть у житлі, а також необхідності отримання згоди наймодавця для вселення в житло інших осіб для постійного проживання в ньому. Так, командир військової частини, який вирішив укласти договір оренди житла, очікувано дбає насамперед про підлеглий особовий склад певного підрозділу, поіменний список якого може змінюватись з різних підстав. Тож вбачається за доцільне додатково зазначати в договорі про незастосування положень частини першої статті 816 та частини першої статті 817 Цивільного кодексу України, залишаючи право на визначення осіб, що проживатимуть в орендованому житлі, за командиром військової частини або уповноваженій ним особі.

Оскільки Інструкцією № 380 передбачена можливість орендувати житло для військовослужбовців лише таких військових частин, які розташовані безпосередньо в районах ведення бойових дій, істотною умовою відповідного договору повинна бути можливість його розірвання без необхідності завчасного попередження орендодавця в разі, якщо військова частина виведена за межі району ведення бойових дій.

Крім цього, окремими особливостями наділені цивільні правовідносини, що пов'язані із закупівлею товарів та послуг, пов'язаних із похованням (кремацією) померлих (загиблих) військовослужбовців або їх останків. Забезпечення гідного поховання є невід'ємною складовою забезпечення шанобливого ставлення до тіла людини, яка померла.

Так, триваюча повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України призводить до сумарного збільшення безповоротних втрат з числа оборонців Держави. Відомості про загальну кількість полеглих військовослужбовців Збройних Сил України становлять службову інформацію [150, п. 3.39].

Разом з цим, за словами Президента України в інтерв'ю British Broadcasting Corporation від 11 травня 2023 року, рішення про нерозголошення цих відомостей прийнято спільно з військовими, проте фіксується кожна загибель (смерть) і проводиться узагальнення кількості втрат Збройних Сил України [23].

За таких обставин актуальним є питання своєчасного транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців до місць їх остаточного поховання (кремації) та організації забезпечення товарами ритуальної належності для проведення поховання або кремації, а невиконання будь-якої з цих умов призводить до підвищення соціальної напруги в суспільстві та нанесення шкоди іміджу Збройних Сил України.

Ілюстративним негативним прикладом, достовірність якого не аналізується в рамках цієї наукової праці, є інформація з інтерв'ю офіцера цивільно-військового співробітництва 130 окремого батальйону територіальної оборони 241 бригади територіальної оборони Ірини Сергєєвої. Так, лейтенант Сергєєва зазначає про необхідність «вибивати» домовину в місцевих адміністрацій, проблеми з забезпеченням військовою формою одягу для поховання (некомплектність або невідповідність встановленим зразкам) та випадок міжміського переміщення тіла загиблого невідповідним транспортом [215].

Іншим негативним прикладом є інтерв'ю матері загиблого 13 серпня 2023 року в селі Вільшана Куп'янського району Харківської області військовослужбовця 95 окремої десантно-штурмової Поліської бригади Артема Орлянського. Зі слів жінки, транспортування тіла до Одеси відбувалось в неспеціалізованому автомобілі, не оснащеному рефрижератором, а лікар судово-медичний експерт повідомив, що тіло загиблого не зберігалось у холодильній установці [83].

Критично ставимося до цих прикладів, оскільки особистий практичний досвід автора свідчить про можливість виникнення окремих з вищеперелічених проблем під час організації транспортування та поховання загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України лише за умови недотримання встановлених алгоритмів та низького рівня виконавської дисципліни

в підрозділах або відсутності достатнього досвіду та знань у відповідальних посадових осіб, що могло мати місце на початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації у 2022 році, проте вважаємо за необхідне наголосити на негативних наслідках неналежної організації транспортування та поховання, які можуть виникнути.

Разом з цим, вбачається за потрібне встановити особливості та здійснити критичний огляд основних проблем укладання військовими частинами та територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг із транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України для організації їх поховання (кремації).

Договори про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг із транспортування тіл не є самостійними видами цивільно-правових договорів, а лише різновидами договорів купівлі-продажу та договору перевезення, які характеризуються особливим предметом (ритуальні товари та послуги з транспортування тіл (останків) загиблих військовослужбовців відповідно) та однією зі сторін цих договорів, якою виступають військова частина або районний територіальний центр комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП). Особливості договорів купівлі-продажу на достатньому рівні досліджували українські науковці, зокрема В.І. Борисова, С.Я. Вавженчук, О.О. Полуніна, Є.О. Харитонов, договорів перевезення – О.Л. Дзюбенко, Р.А. Лідовець, Г.В. Самойленко, Р.Б. Сірко та іншими.

Передусім щодо розподілу функції та повноважень різних посадових осіб під час виконання заходів, пов'язаних із транспортуванням тіла (останків) померлого (загиблого) військовослужбовця до місця остаточного поховання (кремації) та належної організації церемонії прощання, зазначаємо таке.

Відповідно до пункту 1.2 Інструкції про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби (далі – Інструкція про організацію поховання) відповідальність за організацію поховання загиблих (померлих) військовослужбовців покладена



на командирів військових частин, начальників та військових комендантів гарнізонів (військових комісарів) [50].

Одразу варто наголосити на невідповідності чинної Інструкції про організацію поховання змісту постанови Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 154 «Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки».

Так, відповідно до пункту другого вказаної постанови, постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2013 року № 389 «Про затвердження Положення про військові комісаріати» втратила чинність.

Також, відповідно до абзацу 14 пункту 11 затвердженого постановою Положення, участь у похованні, а в разі відсутності на відповідній території військових частин і гарнізонів організовують поховання військовослужбовців районні ТЦК та СП [160].

Згідно частини п'ятої статті 9 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України (далі – Статут гарнізонної та вартової служб) до обов'язків начальника гарнізону належить проведення військового поховального ритуалу.

Одночасно, відповідно до Порядку проведення військового поховального ритуалу (додаток 18 до вказаного Статуту), до повноважень посадової особи, відповідальної за організацію військового поховального ритуалу, не належить забезпечення поховання товарами ритуальної належності та організація транспортування тіла (останків) загиблого до місць остаточного поховання (кремації) [194].

Крім того, дії посадових осіб під час організації транспортування та поховання тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України на території України визначені відповідним Алгоритмом, затвердженим 11 березня 2023 року Головнокомандувачем Збройних Сил України (далі – Алгоритм) [1].

Так, відповідно до пункту 3.1. Алгоритму, на командира військової частини покладені, зокрема, обов'язки:

інформування встановленим порядком керівника районного територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем проживання сім'ї (близьких родичів) для узгодження місця остаточного поховання (кремації);

організації транспортування тіла (останків) загиблого (померлого) військовослужбовця у відповідний патолого-анатомічний (судово-медичний) заклад (відділення) та, в подальшому, до місця остаточного поховання (кремації). Додатково зазначаємо, що пунктом 84 Статуту гарнізонної та вартової служб визначено, що перевезення військовослужбовця, який загинув або помер під час виконання обов'язків військової служби, також, який загинув (помер) за межами України, до місць прощання, вшанування та поховання (кремації) здійснюється за кошти державного бюджету та забезпечується Міністерством оборони України та рядом інших військових формувань (як Служба безпеки України, Національна гвардія України тощо);

забезпечення закупівлі (отримання) комплекту предметів ритуальної належності;

забезпечення комплектом форми одягу за рахунок речової служби військової частини, в разі, якщо комплект форми одягу загиблого (померлого) військовослужбовця в непридатному стані.

Так само, пунктом 3.1 Алгоритму також передбачено, що в разі відсутності в командира військової частини можливості закупівлі предметів ритуальної належності, він надсилає до ТЦК та СП письмове звернення з проханням забезпечення предметами ритуальної належності силами відповідного ТЦК та СП.

Надалі, пунктом 3.2. Алгоритму наведені обов'язки керівника ТЦК та СП за місцем остаточного поховання (кремації) загиблого (померлого) військовослужбовця, зокрема:

узгодження місця, дати, часу, організації проведення військового поховального ритуалу та порядку транспортування загиблого (померлого) військовослужбовця (його останків);

організація належного проведення військового поховального ритуалу;

зустріч та приймання труни (санітарного мішка) з тілом (останками) загиблого (померлого) військовослужбовця та його особистих речей від старшого групи транспортування або призначеного командиром військової частини посадової особи;

забезпечення, в разі письмового звернення командира військової частини, предметами ритуальної належності (зокрема шляхом закупівлі за рахунок бюджетних коштів).

Зауважимо, що положення Алгоритму щодо закупівлі товарів ритуальної належності за зверненням командира військової частини ймовірно є логічним втіленням аналогічних пропозицій Головнокомандувача Збройних Сил України в листі до Міністра оборони України, рішення тимчасово виконуючого обов'язки Міністра оборони України та доручення заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України, відповідно до яких запропоновано на період дії воєнного стану дозволити ТЦК та СП за місцем поховання військовослужбовця, в разі необхідності, за попереднім погодженням з командиром військової частини, здійснювати закупівлю предметів ритуальної належності за бюджетною підпрограмою КПКВ 2101020/21 «Цивільно-військове співробітництво» [208] [197] [39].

Однак жодним з існуючих нормативно-правових актів не визначений перелік обставин, за яких командир військової частини не має можливості закупівлі предметів ритуальної належності. Проведення деталізації вказаного переліку, на нашу думку, є обов'язковим, так як, з одного боку, може призводити до зловживання таким правом з боку командирів та відповідальних осіб військових частин, які не хочуть проводити додаткову роботу та нести фінансові зобов'язання, пов'язані з процедурою укладання договорів, а з іншого боку, – до відмови представників районних ТЦК та СП забезпечувати поховання (кремацію) товарами ритуальної належності у зв'язку з вільним трактуванням поняття можливості командира військової частини забезпечити закупівлю таких предметів.

Відповідно до пункту 3.3. Алгоритму, організація, за зверненням (заявкою) командира військової частини, транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців до місць остаточного поховання (кремації) покладається на Центральне управління цивільно-військового співробітництва Генерального штабу Збройних Сил України. Також, відповідно до пункту шостого, командир військової частини має право самостійно організувати таке транспортування, серед іншого шляхом закупівлі послуг із транспортування за децентралізованими видатками.

Тож забезпечення закупівлі предметів ритуальної належності може здійснюватися командиром військової частини або, за його письмовим зверненням, керівником районного ТЦК та СП. Відповідно, транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців до місць остаточного поховання (кремації) покладається на Центральне управління цивільно-військового співробітництва чи командира військової частини або шляхом закупівлі послуг із транспортування, що є предметом розгляду в межах даної наукової праці.

Так, після загибелі (смерті) військовослужбовця, евакуації тіла (останків) з тимчасово непідконтрольних територій (зокрема в рамках процедур обміну тілами між сторонами збройного конфлікту), підтвердження співпадіння зразків генетичного матеріалу родичів та загиблого під час ДНК-тестування або знаходження тіла (останків) під час пошукових заходів зниклих безвісти за особливих обставин постає питання здійснення його транспортування до місця остаточного поховання (кремації).

На прийняття командиром військової частини рішення про спосіб транспортування тіла (останків) може вплинути ряд об'єктивних факторів:

- 1) наявність у військовій частині спеціалізованого транспорту (рефрижератора) і завантаженість такого транспорту та відповідальних осіб (водіїв, офіцерів цивільно-військового співробітництва тощо) роботою за напрямом діяльності;

2) місце смерті (загибелі) та місце остаточного поховання (кремації) військовослужбовця;

3) завантаженість та кількість екіпажів спеціалізованих груп транспортування (забезпечення евакуації) Центру забезпечення заходів Цивільно-військового співробітництва Генерального штабу Збройних Сил України на напрямку виконання завдань за призначенням військовою частиною (або іншому місці загибелі);

4) логістична побудова маршруту транспортування.

Як раніше зазначалось, правом командира військової частини є організація транспортування шляхом закупівлі відповідних послуг у юридичних осіб приватної або комунальної форми власності.

За своєю правовою природою, на нашу думку, договір про надання послуги із транспортування тіла загиблого (померлого) військовослужбовця Збройних Сил України є різновидом договору перевезення вантажу з таких підстав.

Відповідно до ст. 909 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), за договором перевезення вантажу одна сторона (перевізник) зобов’язується доставити довірений їй другою стороною (відправником) вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов’язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату.

Отже, істотними умовами договору перевезення вантажу є предмет договору, характеристика вантажу, місцезнаходження початкового та кінцевого пункту, умови (вимоги) перевезення, ціна договору.

Відправником у даному випадку є військова частина в особі її командира, який на договірній основі довіряє виконавцю (перевізнику) транспортувати тіло (останки) загиблого (померлого) військовослужбовця до місця остаточного поховання (кремації) або судово-медичного закладу (пункт призначення) та зобов’язується здійснити оплату таких послуг (встановлену плату за перевезення вантажу). Зі свого боку виконавець (перевізник) зобов’язується

доставити тіло (останки) загиблого до пункту призначення та передати особі, яка має право на його одержання, тобто керівнику або представнику районного ТЦК та СП.

Предметом такого договору будуть транспортні послуги з переміщення тіла (останків) загиблого (померлого) військовослужбовця.

Ціна договору визначається сторонами виходячи з розрахунку очікуваної вартості транспортування тіла загиблого (померлого) військовослужбовця Збройних Сил України (включає видатки виконавця на паливно-мастильні матеріали, технічне обслуговування транспортних засобів, оплату праці водія, амортизацію автомобіля, адміністративні та інші витрати). При цьому пунктом 6 Алгоритму визначено, що орієнтовна ціна одного кілометра транспортування (за принципом із початкового в кінцевий пункт, без повернення в початковий пункт) складає 31 гривню.

Щодо характеристики вантажу, то це завжди будуть тіло або останки загиблих (померлих) військовослужбовців у визначеній сторонами договору кількості, які можуть транспортуватись у транспортувальному мішку або цинковій труні.

Варто наголосити, що за необхідності транспортування тіла загиблого військовослужбовця між різними населеними пунктами, перевезення із судово-медичного закладу одразу до місця проведення церемонії поховання (кремації) безпосередньо у труні є неналежним способом транспортування тіла, оскільки:

- 1) належне проведення церемонії поховання (кремації) включає в себе обов'язкове дотримання запланованих часових проміжків на проведення різного роду ритуалів (почесті, відспівування, прощання тощо), в той час як стан завантаженості доріг автомобільним транспортом, дорожнього покриття, виявлені в дорозі несправності транспорту та інші фактори, які не можна передбачити завчасно, можуть призвести до запізнення екіпажу до визначеного часу початку поховання;

- 2) під дією окремих зовнішніх факторів (інерція внаслідок гальмування та прискорення, маневрування авто в дорозі тощо) нівелюється або зменшується

ефект від процедур підготовки тіла до поховання (реставраційні роботи, тампонування, ритуальний манікюр та гігієнічні та косметологічні процедури тощо).

Додатково зазначаємо про повагу до кожного полеглого воїна та наголошуємо, що не здійснюємо жодним чином ототожнення загиблих (померлих) оборонців України з вантажем будь-якого роду з точки зору моральної складової чи ціннісних поглядів, а лише проводимо аналіз правової характеристики договірних зобов'язань, що виникають.

Початковою та кінцевою точкою (пунктом призначення) за договором є патолого-анатомічні (судово-медичні) заклади (відділення), місця остаточного поховання (кремації) тощо.

До обов'язкових вимог до надання послуг із транспортування тіла загиблого (померлого) військовослужбовця Збройних Сил України відносяться, зокрема вимоги до автомобільного транспорту (рефрижератора), контактні дані супроводжуючої особи або особи, що зустрічає та приймає труну (санітарний мішок) з тілом (останками) загиблого (померлого) військовослужбовця(ів) та інші істотні умови, визначені сторонами відповідно до поточної ситуації.

Щодо договору про закупівлю предметів ритуальної належності, то він є різновидом договору купівлі-продажу товарів, оскільки відповідно до частини першої статті 655 ЦК України, за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Істотними умовами такого договору, на нашу думку, будуть предмет, який складає товари ритуальної належності у визначеній ціні та кількості.

Відповідно Інструкції під час організації поховання, для загиблого (померлого) військовослужбовця за рахунок військової частини закуповуються такі предмети ритуальної належності: труна, труна оцинкована (за потреби), подушка, санітарний (патолого-анатомічний) мішок (за потреби), похоронне покривало, надгробний хрест та ритуальний вінок (крім військовослужбовців

мусульманського віросповідання), транспортувальний ящик (за потреби), 9 метрів білої ситцевої матерії (для військовослужбовців мусульманського віросповідання), а також державний прапор, який після поховання передається близьким родичам загиблого. Крім того, військовою частиною можуть оплачуватись інші ритуальні послуги (виготовлення надписів на надгробних хрестах, написи на траурних стрічках ритуальних вінків, послуги кремації) [50, п. 3.3].

Водночас спостерігається певна неточність положень інструкції в частині моменту передачі державного прапора, оскільки відповідно до пункту Порядку проведення військового поховального ритуалу, передача державного прапора здійснюється родичу або іншій близькій особі загиблого та є частиною процедури поховання і, відповідно, військового поховального ритуалу [194].

Відповідно, пунктом 3.1. Алгоритму визначено обов'язок командира військової частини забезпечити закупівлю (отримання) комплекту предметів ритуальної належності. Перелік таких предметів, на відміну від визначеного в Інструкції про організацію поховання, доповнений Листом пошани і скорботи від імені Президента України в рамці А4 та футляром і, відповідно, не передбачає закупівлі 9 метрів білої ситцевої матерії для військовослужбовців мусульманського віросповідання.

Щодо ціни договору, то відповідно до пункту 5 Алгоритму, планова орієнтовна вартість одного комплекту предметів ритуальної належності у 2023 році становить 10 тис. грн.

Важливим аспектом, на якому варто наголосити в контексті укладання договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг з транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців, є можливість поточної відсутності коштів на зазначені цілі у військовій частині. Тож, відповідно до пункту 6 Алгоритму закупівля послуг відбувається на підставі гарантійного листа, направленого військовою частиною до ритуального агентства (виконавця, постачальника) з одночасним надсиланням заявки до розпорядника коштів другого рівня



за підпорядкованістю на додаткове фінансування закупівлі зазначених послуг (КЕКВ 2240, код видатків 080) або, у визначених випадках, до Центрального управління цивільного-військового співробітництва Генерального штабу Збройних Сил України.

У такому разі, до вказаних правовідносин застосовуються положення частини другої статті 631 ЦК України, відповідно до якої договір може набирати чинності з іншого моменту, ніж момент його укладання сторонами, якщо це визначено таким договором з таких причин (одразу зазначимо, що вказане положення за аналогією може застосовуватись і при укладанні договорів купівлі-продажу товарів ритуального призначення).

Так, відповідно до пункту 1.3 Правил організації фінансового забезпечення військових частин, установ і організацій Збройних Сил України, затверджених наказом Міністерства оборони України від 22 травня 2017 року (зі змінами), командири військових частин, які включені до мережі головного розпорядника коштів або розпорядника коштів другого рівня, є розпорядниками бюджетних коштів третього рівня за кошторисом Міністерства оборони України [177].

До аналогічного висновку приходять Н.М. Ткачук у публікації «Особливості фінансування видатків України на оборону» [214, с. 318].

Відповідно до частини першої статті 19 Бюджетного кодексу України, учасниками бюджетного процесу є органи, установи та посадові особи, наділені бюджетними повноваженнями (правами та обов'язками з управління бюджетними коштами).

Водночас частиною четвертою статті 48 Бюджетного кодексу України визначено, що зобов'язання, взяті учасником бюджетного процесу без відповідних бюджетних асигнувань не вважаються бюджетними зобов'язаннями (крім витрат, що здійснюються відповідно до частини шостої цієї статті, які не стосується порушеного питання) і не підлягають оплаті за рахунок бюджетних коштів. Взяття таких зобов'язань є порушенням бюджетного законодавства. Витрати бюджету на покриття таких зобов'язань не здійснюються [19].

Тож, у разі відсутності у військової частини як розпорядника бюджетних коштів третього рівня за кошторисом Міністерства оборони України коштів на закупівлю послуг із транспортування тіла (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України (купівлі-продажу товарів ритуального призначення), така закупівля здійснюється на підставі гарантійного листа із застосуванням до правовідносин, що виникли, положень частини другої статті 631 ЦК України, а саме в частині набрання чинності договором про закупівлю послуг з транспортування тіла (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України (купівлі-продажу товарів ритуального призначення) з моменту фактичного початку надання таких послуг (отримання товарів).

Вищезазначені результати, зокрема, були отримані в межах дослідження особливостей укладання договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг із транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України для організації їх поховання (кремації) [111] [113].

Продовжуючи дослідження цивільних правовідносин, учасниками яких є Збройні Сили України та фізичні особи, зазначаємо про можливість виникнення між ними не лише договірних, але й недоговірних зобов'язань, які виникають за відсутності договірних відносин між суб'єктами.

Під терміном «недоговірні зобов'язання» розуміються правовідносини, що виникають на підставі односторонніх правомірних та неправомірних дій [230].

Главами 78-83 підрозділу 2 розділу III Цивільного кодексу України передбачені такі види недоговірних зобов'язань:

публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу та за результатами конкурсу;

вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення;

рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи;

створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи;

відшкодування шкоди, серед інших завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю та відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг);

набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Як зазначає О.В. Подвірна, є різні погляди українських вчених щодо класифікації недоговірних зобов'язань, які можуть поділятися:

за підставами виникнення на ті, що виникають унаслідок односторонньої волі їх учасників (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без доручення) та такі, що виникають унаслідок настання передбачених законом юридичних фактів (так звані охоронювальні зобов'язання);

на регулятивні (що виникають з односторонніх правочинів, актів публічної влади та юридичних учинків) та охоронні (що виникають з відшкодування шкоди, з приводу усунення загрози життю, здоров'ю та майну фізичної особи та інші);

на такі, що виникають унаслідок вчинення односторонніх правочинів (наприклад, обіцянка винагороди), що виникають внаслідок вчинення правомірних дій (рятування здоров'я, життя та майна), що виникають внаслідок вчинення неправомірних дій (деліктні зобов'язання) та такі, що виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави (субсидіарні недоговірні зобов'язання) [121].

Подальше вивчення недоговірних зобов'язань ґрунтується на їх поділі за підставами виникнення (внаслідок односторонньої волі їх учасників або настання передбачених законом юридичних фактів), що дозволяє, на нашу думку, забезпечити повноту та системність дослідження в цій частині.

До недоговірних зобов'язань, що виникають унаслідок односторонньої волі їх учасників, відносяться публічна обіцянка винагороди та вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення [212].

Щодо публічної обіцянки винагороди, вона може виражатись у формах без оголошення конкурсу (статті 1144–1149 Цивільного кодексу України) та з оголошенням такого (статті 1150–1157 Цивільного кодексу України).

Публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу виражається в публічній обіцянці особи передати їй відповідний результат (інформацію, знайти речі, фізичну особу тощо) за винагороду (нагороду).

Публічність, зі свого боку, полягає у сповіщенні такої обіцянки в медіа або в інший спосіб для невизначеного кола осіб. Таке сповіщення повинно включати завдання, строк, місце виконання, форму та розмір винагороди.

Незважаючи на те, що на перший погляд може здаватись сумнівним, можливість виникнення недоговірних відносин щодо публічної обіцянки винагороди без оголошення конкурсу між Збройними Силами України та фізичними особами, проте така форма взаємовідносин може мати місце на практиці.

Зокрема, за повідомленням Генерального штабу Збройних Сил України державний концерн «Укроборонпром» пропонує винагороду за викрадену бойову авіаційну техніку окупантів, про що також зазначали представники влади та медіа [37] [38] [209] [245].

Вказане сповіщення відповідає вимогам, що ставляться до публічної обіцянки винагороди, а саме:

визначено завдання, що стосується необмеженої кількості дій одного виду, які можуть вчинятися різними особами (надати бойову авіаційну техніку збройних сил противника);

визначено місце виконання (з контексту та специфіки завдання впливає, що місце визначається після здачі в полон українській владі, для здійснення чого зазначений контактний номер телефону);

визначена форма та розмір винагороди (1 мільйон доларів США за боєздатний літак, 500 тисяч доларів США – за гелікоптер у боєздатному стані).

Хоча вказана обіцянка не містить такої умови як строк (термін) її виконання, відповідно до статті 1146 Цивільного кодексу України «якщо строк (термін) виконання завдання не встановлений, воно вважається чинним протягом розумного часу відповідно до змісту завдання».

Крім того, як зазначає Н.Ю. Голубева, Цивільний кодекс України не містить жодних обмежень щодо відмови від публічної обіцянки винагороди [27, с. 14].

Тому, оскільки додаткові публічні повідомлення щодо припинення виконання вказаного завдання відсутні, то з огляду на триваючий режим правового режиму воєнного стану вбачається, що пропозиція не втратила своєї актуальності.

Варто зауважити, державний концерн «Укроборонпром» (наразі – акціонерне товариство «Українська оборонна промисловість») не є установою Збройних Сил України. Разом із тим, не вбачається істотних перепон щодо можливості публічної обіцянки винагороди із завданням аналогічного змісту організаційними структурами Збройних Сил України.

Також між Збройними Силами України та фізичними особами можуть виникати відносини, пов'язані з публічною обіцянкою винагороди за результатами конкурсу.

Наприклад, у квітні 2024 року службою зв'язків з громадськістю Командування Сил територіальної оборони Збройних Сил України оголошено конкурс серед представників медіа на кращі журналістські роботи «Війна в об'єктиві» та затверджено відповідне положення про порядок його організації та проведення [101].

Конкурс «Війна в об'єктиві» відповідає встановленим Цивільним кодексом України вимогам, зокрема:

- оголошений юридичною особою (військовою частиною А1155) в публічний спосіб;

- має визначені умови;

- має визначений предмет («журналістські матеріали на тему опору Збройних сил України російському ворогу; національного спротиву

українського суспільства; героїчності українських військовослужбовців на війні, які були опубліковані або розміщені в етері українських або світових ЗМІ (за винятком медіаресурсів росії та білорусі) з 1 квітня 2023 по 22 квітня 2024 року»);

передбачена нагорода за його результатами, строк подання журналістських матеріалів на конкурс тощо [207].

Щодо такого виду недоговірних зобов'язань, що виникають унаслідок односторонньої волі їх учасників, як вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, вбачається, що такі відносини також мають місце, особливо під час повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України.

Так, статтею 1158 Цивільного кодексу України визначено: «Якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невідгідних для неї майнових наслідків, особа має право без доручення вчинити дії, спрямовані на їх попередження, усунення або зменшення».

Незважаючи на те, що в публічному просторі не міститься прямих згадок про події, коли Збройними Силами України вчинялись такі дії щодо майна фізичних осіб, як і навпаки, коли б цивільні особи вчиняли дії, спрямовані на попередження, усунення або зменшення негативних наслідків для військового майна, на нашу думку, вказані випадки однозначно можуть мати місце.

З аналогічних підстав вбачається за можливе й існування між Збройними Силами України та фізичними особами зобов'язань, що виникають у зв'язку із рятуванням військового майна.

Разом із цим, до інших недоговірних зобов'язань, які виникають унаслідок настання передбачених законом юридичних фактів, відносяться:

зобов'язання, пов'язані з усуненням загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи;

зобов'язання щодо відшкодування шкоди;

зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави.

Не заперечуючи можливість виникнення зазначених зобов'язань між Збройними Силами України та фізичними особами, разом з тим вважаємо, що зобов'язання, що виникають унаслідок настання передбачених законом юридичних фактів, не впливають із цивільно-військового співробітництва, оскільки їх метою не є створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора або формування у цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву.

## **2.2. Цивільні правовідносини Збройних Сил України та громадських об'єднань, організацій**

На думку І.М. Коропатніка, «без взаємодії громадянського суспільства та збройних сил існування України як незалежної держави ставиться під великий сумнів» [65, с. 69].

Якщо суспільством можна вважати об'єднання людей, що має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність, то громадянське суспільство характеризується розвиненістю та соціальною солідарністю.

В умовах дії правового режиму воєнного стану, саме для громадянського суспільства в його взаємовідносинах з державою буде характерним надання систематичної допомоги військовим та сприяння органам державної влади, правоохоронним та правозахисним органам, участь у благодійній та волонтерській діяльності тощо [29, с. 13-27].

Тож рівень розвитку правовідносин між Збройними Силами України та організацій громадян може слугувати мірилом ефективності взаємодії військової організації держави з громадянським суспільством.

Для наявності цивільних правовідносин між вказаними суб'єктами, що виникають із цивільно-військового співробітництва, зазначені організації

повинні виступати у формі громадського об'єднання зі статусом юридичної особи [135].

З початку проведення антитерористичної операції в окремих районах Донецької та Луганської областей налагоджено тісну співпрацю як з волонтерськими організаціями України, так і міжнародними організаціями, як «Лікарі без кордонів», «Данська рада у справах біженців», «Данська рада з питань розмінування», департаментами Організації Об'єднаних Націй, Міжнародним Комітетом Червоного Хреста тощо [45, с. 28].

Загалом правовому та соціальному забезпеченню волонтерської діяльності в Україні приділяли увагу такі українські вчені як Я.Є. Блоха, Н.П. Борецька, В.В. Вашкович, І.О. Дробіна, Л.О. Жужа, Г.О. Крапівіна, І.В. Мазій, І.Ф. Марченко, М.А. Ольховський, А.О. Панченко та інші.

Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження І.О. Дробіної з питання правового забезпечення надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, в межах якого вчена проводить історико-правовий аналіз цієї діяльності, правове регулювання волонтерських організацій та волонтерів щодо забезпечення надання допомоги Збройним Силам України та запропоновані шляхи удосконалення такого регулювання [40, с. 78-79].

Що стосується взаємодії зі Збройними Силами України, науковці Національної академії Національної гвардії України зазначають, що робота з волонтерськими організаціями може проводитись у двох напрямках: отримання допомоги для військ та координація з отримання та сприяння в розподілі гуманітарної допомоги населенню в постраждалих від збройної агресії районах [52, с. 25].

У Законі України від 19 квітня 2011 року № 3236-V «Про волонтерську діяльність» відсутні чіткі форми, в яких можуть створюватись волонтерські організації. На практиці останні переважно реєструються у формі благодійних організацій [40, с. 81].

Визначення поняття «волонтерська організація» у вказаному законі відсутнє.



Тим часом частиною першою статті першої 1 цього закону волонтерська діяльність визначена як «добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги».

Під терміном «волонтер», також, відповідно до частини першої статті 7 аналізованого закону розуміється «фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги».

Частиною другою цієї статті встановлено, що волонтери надають волонтерську допомогу на базі організації чи установи, що залучає до своєї діяльності волонтерів.

Організаційно-правова форма таких організацій Законом України «Про волонтерську діяльність» не визначена, проте частиною першою статті 5 цього закону вимагається наявність у таких організацій ознаки неприбутковості та внесення до Реєстру неприбуткових установ та організацій.

Тож громадські об'єднання можуть залучати до своєї організації волонтерів для надання волонтерської допомоги за умови наявності ознаки неприбутковості та внесення до Реєстру неприбуткових установ та організацій.

Разом із тим, одним із напрямів надання волонтерської допомоги є «надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України», що визначено частиною 3 статті 1 Закону України «Про волонтерську діяльність».

Зі свого боку, військові частини Збройних Сил України можуть бути отримувачами волонтерської допомоги, оскільки відповідають вимогам частини першої статті 8 аналізованого закону (бути юридичними особами та неприбутковими організаціями).

Твердження окремих вчених про неможливість отримання волонтерської допомоги військовими частинами через те, що вони не є юридичними особами, не поділяємо, оскільки окремі військові частини створюються і реєструються в установленому законом порядку, наділені цивільною правоздатністю і дієздатністю, можуть бути позивачем та відповідачем у суді, мають свою печатку, код ЄДРПОУ тощо [40, с. 132] [63, с. 517].

Дійсно, підрозділи не всіх рівнів є юридичними особами (що стосується, наприклад, рот, батальйонів, загонів тощо), проте окремі військові частини (рівня окремий батальйон, окрема бригада тощо) такий статус матимуть.

Крім того, військові з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації Збройних Сил України відповідають вимогам до неприбуткових організацій з огляду на положення чинного законодавства.

Так, відповідно до підпункту 14.1.121 Податкового кодексу України, до неприбуткових підприємств, організацій та установ відносяться «неприбуткові підприємства, установи та організації, які не є платниками податку на прибуток підприємств відповідно до пункту 133.4 статті 133 цього Кодексу».

Також, виходячи з положень пункту 133.4 статті 133 та підпункту 133.4.1 пункту 133.4 статті 133 зазначеного Кодексу, не є платниками податку неприбуткові підприємства, установи та організації з числа бюджетних установ, які одночасно «утворені та зареєстровані в порядку, визначеному законом, що регулює діяльність відповідної неприбуткової організації» та «внесені контролюючим органом до Реєстру неприбуткових установ та організацій» [120].

Порядок ведення Реєстру неприбуткових установ та організацій, включення неприбуткових підприємств, установ та організацій до Реєстру

та виключення з Реєстру визначений постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 року № 440.

Так само військові частини, які відповідно до вимог зазначеного Порядку подали документи для внесення до Реєстру неприбуткових установ та організацій, згідно з присвоєною ознакою неприбутковості «(0031) – бюджетні установи» вважаються неприбутковими організаціями. [162, п. 34].

Разом із тим, якщо військова частина (установа, організація) не внесена до Реєстру, надання їм допомоги в такому разі можливо лише через благодійну організацію [221, с. 40] [121, с. 34].

Отже, громадські об'єднання, які залучають до своєї діяльності волонтерів, відповідно до законодавства можуть вступати в цивільні правовідносини з приводу надання волонтерської допомоги.

Разом із тим, у наданні волонтерської допомоги Збройним Силам України є окремі особливості.

Так, І.М. Коропатнік звертає увагу, що Законом України від 19 квітня 2011 року № 3236-V «Про волонтерську діяльність» визначено певні обмеження щодо взаємодії зі Збройними Силами України: заборонено брати участь у наданні останнім волонтерської допомоги волонтерами, що не досягли 18-річного віку, а також така допомога не може надаватись індивідуально [65, с. 164].

Крім того, відповідно до статті 10 Закону України «Про волонтерську діяльність», за бажанням військових частин (установ) Збройних Сил України, що є отримувачами волонтерської допомоги, в обов'язковому порядку укладається договір про надання волонтерської допомоги.

Такий договір укладається в письмовій формі та має містити опис волонтерської допомоги (завдання), період провадження волонтерської допомоги, права та обов'язки сторін та відповідальність за заподіяння збитків [133, с. 10].

З урахуванням вимог статті 901 Цивільного кодексу України щодо договору про надання послуг, можемо запропонувати таке тлумачення змісту договору про надання волонтерської допомоги Збройним Силам України:

«За договором про надання волонтерської допомоги організація (установа), що залучає до своєї діяльності волонтерів, або фізична особа, що є волонтером, зобов'язується за завданням військової частини, військового навчального закладу, установи або організації Збройних Сил України безоплатно надати послуги (виконати роботи) у визначений період.

Договір про надання волонтерської допомоги має містити положення (відповідати вимогам), що передбачені законодавством, що регулює відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні».

Поряд із волонтерською діяльністю, в українському правовому полі вживаються терміни «благодійна діяльність», «гуманітарна допомога», які не є тотожними, але в той же час, як зазначає І.О. Дробіна, не мають і чіткого розмежування з погляду предмета правового регулювання [40, с. 74].

Так, відповідно до статті 1 Закону України від 19 квітня 2011 року № 3236-VI «Про благодійну діяльність та благодійні організації» під поняттям благодійної діяльності розуміється «добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара» [124].

Відповідно до положень зазначеного закону, виокремлюємо такі вимоги до благодійної організації:

наявність статусу юридичної особи приватного права, в установчих документах якої основною метою діяльність визначено благодійну діяльність в одній чи декількох сферах (пункт 2 частини першої зазначеного Закону);

метою діяльності не може бути «одержання і розподіл прибутку серед засновників, членів органів управління, інших пов'язаних з ними осіб,

а також серед працівників таких організацій» (частина перша статті 11 зазначеного Закону);

засновниками є дієздатні фізичні та юридичні особи, крім органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб публічного права (частина перша статті 12 зазначеного Закону);

створюється у формі:

благодійного товариства – утворюється не менше ніж двома засновниками та діє на підставі статуту;

благодійної установи – діє на підставі установчого акта та утворюється за рахунок активів одного або більше засновників, які не беруть участі в управлінні установою;

благодійного фонду – діє на підставі статуту, має та управляється учасниками, які не зобов'язані передавати цьому фонду будь-які активи, утворюється одним або кількома засновниками (пункти 1–4 статті 13 зазначеного Закону).

З викладеного вбачається, що благодійна організація не може бути громадською організацією через що, зі свого боку, правовідносини, що виникають між благодійною організацією та військовими частинами (організаціями, установами) Збройних Сил України знаходяться за межами цивільно-військового співробітництва.

На нашу думку, вказана ситуація є юридичною прогалиною, що склалась у результаті прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у сфері національної безпеки й оборони щодо надання допомоги на догоспітальному етапі та здійснення цивільно-військового співробітництва» в частині визначення поняття цивільно-військового співробітництва.

Так само взаємодія з благодійними організаціями з питань сприяння в забезпеченні потреб Збройних Сил України, беззаперечно, спрямована на створення сприятливих умов для виконання покладених на Збройні Сили України завдань та функцій.

Так, частиною сьомою статті 2 Закону України «Про оборону України» визначено, що «фінансування потреб національної оборони держави може здійснюватися додатково за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України» [176].

Порядок фінансового забезпечення потреб національної оборони держави, мобілізаційної підготовки, заходів з мобілізації та Збройних Сил за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 року № 339.

Відповідно до пункту 1 зазначеного порядку, його дія поширюється на військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації «у частині додаткового фінансування завдань, визначених для них законодавством з питань забезпечення оборони держави, мобілізації, мобілізаційної та бойової готовності, боєздатності і функціонування Збройних Сил».

Виходячи з аналізу змісту Порядку, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації Збройних Сил здійснюють збирання благодійних пожертв відповідно до вимог Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації».

Водночас Міністерство оборони України для організації збирання благодійних пожертв від фізичних та юридичних осіб (резидентів та нерезидентів) може залучати саме благодійні організації шляхом укладання договору про співробітництво [167].

Тож вбачається наявність обмежень у можливості військових частин (установ, організацій) Збройних Сил України залучати благодійні організації шляхом укладання договору про співробітництво.

Відповідно, монополію благодійних організацій у взаємовідносинах зі Збройними Силами України і відмічаємо в частині публічного збору благодійних пожертв.

Так, постановою Кабінету Міністрів України від 30 червня 2015 року № 451 затверджений Порядок здійснення публічного збору благодійних

пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України.

Відповідно до положень пунктів 2, 3 цього порядку, публічний збір благодійних пожертв може здійснюватися трьома способами:

особами, які здійснюють публічний збір благодійних пожертв від імені благодійної організації або на користь благодійної організації від власного імені (через благодійні організації) – на підставі нотаріально посвідченої довіреності керівника благодійної організації або на підставі укладеного з нею договору про благодійну діяльність;

особами, які здійснюють публічний збір благодійних пожертв від імені або на користь Міноборони – на підставі договору про благодійну діяльність, укладеного з Міноборони з подальшим перерахунком зібраних грошових коштів на спеціальні реєстраційні рахунки Міноборони;

уповноваженими посадовими особами Міноборони з використанням засобів масової інформації [164].

Тоді військові частини (установи, організації) Збройних Сил України публічний збір благодійних пожертв відповідно до вимог здійснення публічного збору благодійних пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України можуть здійснювати лише шляхом залучення благодійних організацій.

Тож з урахуванням принципу свободи договору, закріпленого в Цивільному кодексі України, відповідно до якого сторони є вільними в укладанні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору, вбачаємо можливість укладання договору публічного збору благодійних пожертв, зміст якого тлумачимо так:

«За договором публічного збору благодійних пожертв на користь військової частини, військового навчального закладу, установи або організації Збройних Сил України, благодійна організація зобов'язується здійснити публічний збір благодійних пожертв протягом визначеного строку, за результатами здійснення якого передати кошти або інше майно, придбане

за рахунок зібраних благодійних пожертв військовим частинам, військовим навчальним закладам, установам або організаціям Збройних Сил України, а останні зобов'язуються прийняти вказані кошти або інше майно».

У вказаному договорі вбачається за доцільне визначати цілі, місце і строк збору благодійних пожертв, порядок їх цільового використання, обліку, звітності та зарахування коштів на рахунки таких військових частин (військових навчальних закладів, установ, організацій) Збройних Сил України.

Разом із тим, до вказаних правовідносин не можуть бути застосовані положення щодо договору дарування, оскільки відповідно до частини другої статті 717 Цивільного кодексу України, «договір, що встановлює обов'язок обдаровуваного вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не є договором дарування».

Наступним суміжним терміном з питань надання допомоги, який використовується в чинному законодавстві, є «гуманітарна допомога».

Статтею 1 Закону України від 22 жовтня 1999 року № 1192-XIV «Про гуманітарну допомогу» визначено, що гуманітарна допомога — це «цільова адресна безоплатна допомога у грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами з мотивів гуманності отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують допомоги у зв'язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, скрутним фінансовим становищем, введенням воєнного або надзвичайного стану, виникненням надзвичайної ситуації або тяжкою хворобою конкретної фізичної особи, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту» [136].

Також у вказаному законі визначаються такі категорії осіб, що залучені до надання та отримання гуманітарної допомоги:



донори гуманітарної допомоги, до яких відносяться юридичні та фізичні особи, які добровільно надають гуманітарну допомогу отримувачам гуманітарної допомоги;

отримувачі гуманітарної допомоги – юридичні особи та акредитовані представництва іноземних держав, міжнародних та іноземних гуманітарних організацій в Україні (без створення юридичної особи), визначені у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку отримувачами гуманітарної допомоги з переліку відповідно до підпунктів «а» – «и» пункту 5 статті першої аналізованого закону;

набувачі гуманітарної допомоги – фізичні та юридичні особи (останні – з числа осіб відповідно до підпунктів «а» – «є» пункту 5 статті першої аналізованого закону), які потребують допомоги і яким вона безпосередньо надається.

Отримувачами гуманітарної допомоги можуть бути громадські об'єднання для здійснення їх статутної діяльності без мети одержання прибутку.

Крім того, отримувачами (набувачами) гуманітарної допомоги також можуть бути військові частини (установи) Збройних Сил України з огляду на таке.

По-перше, як було встановлено раніше, окремі військові частини (організації, установи) є юридичними особами та відповідають вимогам для отримання статусу неприбуткових організацій.

По-друге, виходячи із вимог підпункту «б» пункту 5 статті 1 Закону України «Про гуманітарну допомогу», до отримувачів гуманітарної допомоги належать неприбуткові державні установи, організації.

До того ж, за текстом Закону України «Про гуманітарну допомогу» є численні згадки щодо можливості спрямування гуманітарної допомоги на потреби військових частин, зокрема:

пунктом 2 статті 1 визначено, що гуманітарна допомога може надаватись «для підготовки до збройного захисту держави та її захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту»;

положеннями частини другої статті 6 визначено, що Збройні Сили України мають статус отримувачів гуманітарної допомоги у вигляді транспортних засобів, «що надходять у період проведення антитерористичної операції, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, безпеки населення та захисту інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України», а з моменту початку їх використання – статус набувачів;

частиною 8 статті 11 визначені обмеження щодо доступу до інформації про надходження та розподіл гуманітарної допомоги, отримувачами та (або) набувачами якої є Збройні Сили України.

Щодо отримання (надання) гуманітарної допомоги Збройним Силам України можуть виникати різні за змістом види правовідносин:

для надання безоплатної допомоги у грошовій або натуральній формі, безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань – відносини пожертви (оскільки, на відміну від загальних положень про договір дарування, така гуманітарна допомога має визначену мету – підготовку до збройного захисту держави та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту);

для допомоги у вигляді виконання робіт, надання послуг – відносини безоплатного надання послуг (виконання робіт) відповідно.

Тож законодавство України визначає благодійну, волонтерську та гуманітарну допомогу як три окремі види допомоги, в кожній з яких є свої особливості правового регулювання, зокрема вимоги щодо суб'єктного складу, механізму надання або отримання таких видів допомоги тощо.

Разом із тим, відповідно до Закону України «Про оборону України» цивільно-військового співробітництво здійснюється з громадськими об'єднаннями, організаціями, у зв'язку з чим Збройні Сили України в межах правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, можуть бути отримувачами (набувачами) лише волонтерської та гуманітарної допомоги.

Вказане не є прямою законодавчою перепорою для отримання військовими частинами (установами) Збройних Сил України благодійної допомоги, між іншим шляхом збирання благодійних пожертв та публічних зборів.

Проте, оскільки усі три види допомоги Збройним Силам України, на нашу думку, не мають принципових відмінностей у меті їх здійснення та можуть бути спрямованими на створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, вбачається за доречне внесення змін до поняття цивільно-військового співробітництва в Законі України «Про оборону України» щодо зміни (доповнення) кола суб'єктів, з якими здійснюють координацію та взаємодію Збройні Сили України та інші військові формування.

Крім того, на думку І.М. Коропатніка, взаємодія волонтерів із підрозділами Збройних Сил України не обмежується виключно випадками надання допомоги останнім, оскільки, наприклад, надання допомоги постраждалому цивільному населенню в районах проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей потребує співпраці зі Збройними Силами України в питаннях перетину контрольних-пропускних пунктів, збройного захисту у випадку загострення обстановки [65, с. 168-169].

Погоджуємось з такою думкою та зазначаємо, що з урахуванням досвіду збройної агресії Російської Федерації проти України після 24 лютого 2022 року, така співпраця волонтерських організацій, що мають на меті надання допомоги цивільному населенню в районах ведення бойових (спеціальних) дій, може включати в себе також питання нотифікацій підрозділів Збройних сил України про заплановані заходи, погодження маршрутів пересування, отримання інформації про стан цивільного населення тих чи інших населених пунктів, інформування щодо загроз безпекового характеру, також повітряної обстановки тощо.

Крім цього, з початком антитерористичної операції з'явилась така форма надання волонтерської допомоги як здійснення громадськими об'єднаннями

евакуації тіл (останків) загиблих військовослужбовців Збройних Сил України та цивільних осіб.

Вказана діяльність запроваджена на виконання пункту 2 частини 6 Плану заходів з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 року № 998-р «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року», відповідно до якого Міністерству оборони України, Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству охорони здоров'я України, Державній службі з надзвичайних ситуацій, Службі безпеки України (за згодою), обласним та Київській міській державним адміністраціям, спеціалізованим підприємствам та громадським об'єднанням (за згодою) визначено сприяти «забезпеченню проведення пошукових робіт з метою встановлення невідомих місць поховань та імен осіб, загиблих, померлих (зниклих безвісти) під час проведення антитерористичної операції, перепоховання їх останків» [169].

Як зазначає І.В. Ушаков, на етапі реалізації цього проекту, до міжвідомчої взаємодії були долучені структурні підрозділи Національної поліції України, Служби безпеки України, заклади судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри Міністерства внутрішніх справ України, Об'єднаний центр з координації пошуку, звільнення незаконно позбавлених волі осіб у районі здійснення заходів із забезпечення Національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, обласні (районні) державні адміністрації, а також делегація від Міжнародного Товариства Червоного Хреста та Товариства Червоного Хреста України.

Функцію планування, організації та координації виконувало Управління цивільно-військового співробітництва, в якому був сформований відділ репатріаційних заходів та пошукової роботи [217, с. 86-87].

Як зазначає І.М. Коропатнік, у період з 2014 по 2016 рік в межах спільного гуманітарного проєкту «Евакуація 200» за координації Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України знайдено та евакуйовано 675 тіл і останків загиблих осіб не тільки з підконтрольних територій Донецької та Луганської областей, але й з тимчасово окупованих територій [65, с. 262].

За іншими даними, з вересня 2014 по 2016 рік в межах зазначеного проєкту евакуйовано 1050 тіл лише з числа військовослужбовців Збройних Сил України, правоохоронних органів та інших військових формувань, 358 з яких – у 2016 році (з них 227 з тимчасово непідконтрольної території) [45, с. 29].

На сучасному етапі гуманітарний проєкт Збройних Сил України «Евакуація 200» реформовано в гуманітарний проєкт «На щиті» [52, с. 25].

Сучасні реалії визначають і такий напрям взаємодії Збройних Сил України з неурядовими організаціями (громадськими об'єднаннями) як спільна участь у заходах протимінної діяльності.

Так, ще до початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України спільними зусиллями було розміновано понад 40 тис. квадратних кілометрів території, залишок площі замінованих територій Донецької та Луганської областей складала, при цьому, близько 700 тис. гектарів, потенційно забруднених вибухонебезпечними предметами. Вказана результати були досягнуті за рахунок зусиль не лише Збройних Сил України, а також підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій України, Державної служби спеціального транспорту та міжнародних організацій.

З 2016 року до заходів гуманітарного розмінування долучилась місія міжнародної гуманітарної організації «HALO Trust» [25, с. 25].

Також правові та організаційні засади здійснення протимінної діяльності в Україні визначені Законом України від 06 грудня 2018 року № 2642-VIII «Про протимінну діяльність в Україні».

Вказаний Закон визначає поняття гуманітарного розмінування як «комплексу заходів, які проводяться операторами протимінної діяльності з метою ліквідації небезпек, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами,

включаючи нетехнічне та технічне обстеження територій, складення карт, виявлення, знешкодження та (або) знищення вибухонебезпечних предметів, маркування, підготовку документації після розмінування» та протимінної діяльності як «заходів, що проводяться з метою забезпечення національної безпеки та спрямовані на зменшення соціального, економічного та екологічного впливу вибухонебезпечних предметів на життя та діяльність населення».

До виконання заходів з гуманітарного розмінування та протимінної діяльності залучаються оператори протимінної діяльності, до яких належать «уповноважені підрозділи центральних органів виконавчої влади, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, у тому числі міжнародні та іноземні, що залучаються до проведення заходів у сфері протимінної діяльності».

Оператори протимінної діяльності набувають цього статусу з моменту отримання відповідно до чинного законодавства сертифіката відповідності процесів з протимінної діяльності.

Для її фінансування дозволяється залучати «фінансові ресурси донорів, включаючи міжнародну технічну допомогу, поворотну та безповоротну фінансову допомогу міжнародних організацій, благодійну допомогу, а також інші види допомоги, не заборонені законодавством України» [186].

Отже, Законом не встановлені вимоги до організаційно-правової форми суб'єктів такої діяльності.

Разом із тим, станом на 05 вересня 2025 року з 48 операторів протимінної діяльності, які пройшли сертифікацію в Центрі протимінної діяльності:

- 5 – складають громадські об'єднання у формі громадських організацій;
- 10 – складають благодійні організації;
- 4 – представництва міжнародних (неурядових) організацій;
- 16 – інші юридичні особи приватного права та їх представництва або структурні підрозділи;
- 13 – організації та установи сил безпеки і оборони [203].

Всього до робіт з гуманітарного розмінування на 05 вересня 2025 року залучено 2697 осіб та 337 груп з розмінування.

За обсягом найрезультативнішою серед недержавних організацій та установ є Представництво Хало Траст в Україні, фахівці якого передали 698,96 гектар або 194 ділянки та знайшли 18 тис. 340 вибухонебезпечних предметів, що дозволяє цій організації займати 4-те місце серед усіх операторів протимінної діяльності [227].

Наведені дані свідчать про вагомую роль недержавних організацій у здійсненні заходів гуманітарного розмінування (протимінної діяльності) в Україні, які в сумі складають майже 40 відсотків від усієї кількості операторів протимінної діяльності.

Разом із тим, діяльність об'єднань громадян не лише в частині участі в заходах гуманітарного розмінування (протимінної діяльності), але й загалом, що полягає у безпосередньому наданні допомоги Збройним Силам України, нерозривно пов'язана з підвищеним рівнем небезпеки для життя і здоров'я учасників таких об'єднань, особливо – в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України.

У цьому контексті вбачається за доцільне розглянути окремі особливості виплат одноразової грошової допомоги у зв'язку з пораненням (смертю, загибеллю) осіб з числа волонтерів, призначення яких, у тому числі, залежить від Збройних Сил України, при вивченні яких, зокрема, враховані результати наших попередніх досліджень [107] [109].

Зокрема, І.О. Дробіна наголошує про внесені до Закону України від 19 квітня 2011 року № 3236-V «Про волонтерську діяльність» зміни щодо «соціального захисту членів сімей загиблих волонтерів чи поранених волонтерів внаслідок контузії, травми або каліцтва, отриманих під час надання волонтерської допомоги в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони» та зазначено про роль Міністерства у справах ветеранів України в частині призначення одноразової грошової допомоги в перелічених випадках [40, с. 85,

121]. Але порядок виплати такої допомоги в межах зазначеної наукової праці О.І. Дробіною детально не досліджується.

Я.Є. Блоха, досліджуючи світоглядні засади волонтерства в Україні в умовах війни, розглядає окремі питання правового регулювання волонтерської діяльності, зокрема, положення Закону України від 19 квітня 2011 року № 3236-V «Про волонтерську діяльність» та зміни до нього, в тому числі в частині наявності грошової компенсації сім'ям волонтерів, які загинули, або були поранені під час військових подій [250, с. 82].

Н.П. Борецька, Г.О. Крапівіна, І.Ф. Марченко, аналізуючи статус волонтерів у світі та їх захисту з боку держави, зазначають на важливості «обґрунтувати комплекс заходів, які будуть сприяти підтримці волонтерського руху та в подальшому забезпечувати сталого зростання, бо країні ще належить відновлювати зруйноване та допомагати населенню подолати наслідки стресів» та прийшли до висновку про необхідність «формувати законодавчо-правові, інституціональні, економічні, соціальні умови для підвищення рівня задіяності населення у волонтерстві та активізації громадської позиції» [15].

В.В. Вашкович, так само, за результатами аналізу судових справ приходить до висновків про наявність проблематики в частині отримання волонтерами виплат належної їм одноразової грошової допомоги, а також статусу учасника бойових дій. Додатково зазначала, що такі волонтери мають право на оформлення статусу інваліда війни з відповідними виплатами та пільгами [20, с. 98, 194].

Л.О. Жужа, в ході дослідження політологічного виміру волонтерського руху в контексті антитерористичної операції в Україні, також зазначає про наявність передбаченої законом матеріальної допомоги пораненим волонтерам та сім'ям загиблих волонтерів [43, с. 71].

І.В. Мазій, зі свого боку, здійснює класифікацію гарантій волонтерської діяльності, розділивши їх на загальні («діяльність яких пов'язана з наданням волонтерської допомоги в соціальному напрямі») та спеціальні («діяльність



яких пов'язана з наданням волонтерської допомоги в безпековому та оборонному напрямках»). До спеціальних гарантій, зі свого боку, відносила належні види одноразової грошової допомоги у випадках загибелі (смерті) або інвалідності волонтера [82, с. 77].

Разом з цим М.А. Ольховський вважає, що «ст. 6 Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі або інвалідності волонтера внаслідок поранення, отриманого саме під час надання волонтерської допомоги в районі проведення АТО, бойових дій та збройних конфліктів є соціально несправедливою, покликаною виключно зекономити державні кошти й виокремити цю категорію волонтерів. Всі добровольці повинні мати рівні права й обов'язки згідно з чинним законодавством, оскільки особи, задіяні, наприклад, у зоні техногенної катастрофи чи надзвичайної ситуації не менше ризикують життям і здоров'ям» [103, с. 153].

Разом з тим, за даними Міністерства закордонних справ України, за період з лютого 2022 року (станом на 19 серпня 2024 року) внаслідок атак Росії проти України поранено або вбито 50 гуманітарних працівників [84]. Згідно доповіді Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, за період з 01 вересня по 30 листопада 2024 року, постраждало ще 10 гуманітарних працівників [216, с. 4].

Незважаючи на те, що Законом України від 19 квітня 2011 року № 3236-VI «Про волонтерську діяльність» передбачені виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України [133, ст. 6], проте, з 2022 року та станом на 09 травня 2025 року міжвідомчою комісією Міністерства у справах ветеранів прийнято лише 10 рішень про призначення та виплату одноразової грошової допомоги на загальну суму 11 531,90 тис. грн, з них: 2 рішення щодо волонтерів з інвалідністю на суму 1 142,00 тис. грн та 10 рішень щодо членів сімей 8 загиблих волонтерів на суму 10 389,90 тис. грн [79].

Вбачається, що кількість прийнятих рішень Міжвідомчою комісією про виплати одноразової грошової допомоги у зв'язку з пораненням (смертю, загибеллю) волонтерів менша за кількість облікованих відповідними інституціями таких випадків (10 рішень поряд з 50 постраждалими гуманітарними працівниками за період з лютого 2022 року по серпень 2024 року та ще 10 постраждалими – за період з 01 вересня по 30 листопада 2024 року), що може бути пов'язано з можливими процедурними складнощами в ході оформлення та призначення одноразових видів грошової допомоги.

Так, частиною першою статті 6 Закону України від 19 квітня 2011 року № 3236-VI «Про волонтерську діяльність» передбачено, що «в разі загибелі (смерті) волонтера під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів сім'ї загиблого (померлого), його батькам та утриманцям виплачується одноразова грошова допомога в розмірі 500 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб».

Водночас відповідно до частини другої зазначеної статті, в разі встановлення інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого за аналогічних обставин, йому виплачується одноразова грошова допомога, розмір якої залежить від встановленої групи інвалідності, а саме: «в разі встановлення інвалідності I групи - 250 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб, у разі встановлення інвалідності II групи - 200 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб, у разі встановлення інвалідності

III групи - 150 прожиткових мінімумів, встановлених законом для працездатних осіб». [133].

Загалом, про наявність вказаних видів грошової допомоги у своїх наукових роботах раніше зазначали такі українські вчені як Блоха Я.Є., Дробіна О.І., Жужа Л.О., Мазій І.В..

Відповідно до статті 7 Закону України «Про державний бюджет України на 2025 рік» з 1 січня 2025 року прожитковий мінімум для працездатних осіб складає 3028 гривень. [137].

Тож станом на травень 2025 року, в разі встановлення інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва) за визначених обставин передбачені виплати на користь останнього в розмірі 454,2 тис. грн (III група інвалідності), 605,6 тис. грн (II група інвалідності) та 757,0 тис. грн (I група інвалідності відповідно), у разі його загибелі – виплата в розмірі 1 514,0 тис. грн на користь сім'ї загиблого (померлого), його батьків та утриманців.

Щодо порядку та умов виплат одноразової грошової допомоги зазначаємо.

Виходячи зі змісту частини третьої статті 6 Закону України від 19 квітня 2011 року № 3236-VI «Про волонтерську діяльність», вказані види одноразової грошової допомоги виплачуються в порядку, на умовах та за рішенням органу, визначених Кабінетом Міністрів України. Відповідний орган приймає рішення «на підставі звернення набувачів цієї допомоги до нього, довідки судово-медичної експертизи про причини смерті або довідки про характер отриманих поранень в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, а також, у разі необхідності, свідчень керівника одного з підрозділів Збройних Сил України, інших військових формувань,

правоохоронних органів, органів державної влади, який перебуває безпосередньо в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів».

Також постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року № 604 «Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів» (далі – Постанова № 604) затверджено «Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів» (далі – Порядок) [30].

Разом з цим, пунктом 3 Порядку визначено, що «одноразова грошова допомога призначається в разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера

внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), якщо смерть/поранення волонтера настали під час надання волонтерської допомоги Збройним Силам, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам під час дії особливого періоду, правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України».

Звертаємо увагу, що надання волонтерської допомоги саме Збройним Силам, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам стало обов'язковою умовою для виплати зазначеної одноразової грошової допомоги зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2023 року № 310 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 604» [132]. До дати набуття чинності цією постановою (11 квітня 2024 року) на отримання вказаних видів одноразової грошової допомоги також мали право волонтери (члени їх сімей – у разі загибелі (смерті) останніх), смерть/поранення яких настали під час надання волонтерської допомоги громадянам, органам державної влади за визначених умов.

Виходячи з аналізу пунктів 6 та 7 Порядку, розуміємо, що для виплати одноразової грошової допомоги волонтером, якому встановлена інвалідність внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), або членами сім'ї, батьками та утриманцями загиблого (померлого) волонтера (їх законними представниками або уповноваженими особами) подаються відповідні письмові заяви згідно з додатками 1 або 2 разом з документами, що додаються до такої заяви.

Вказаний пакет документів подається до Міжвідомчої комісії з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій та виплати

одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера, яка утворена Міністерством у справах ветеранів України в паперовій формі шляхом надсилання її засобами поштового зв'язку або через центр надання адміністративних послуг.

Також в переліку документів, що додаються до таких письмових заяв, зазначені як необов'язкові (наприклад, «копія договору про провадження волонтерської діяльності або договору про надання волонтерської допомоги»), який подається за наявності, так і обов'язкові, зокрема «свідчення командира (начальника) одного з підрозділів Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів, який перебуває безпосередньо в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів, про надання волонтером волонтерської допомоги» (далі – Свідчення командира (начальника)).

Щодо Свідчення командира (начальника) вбачаємо певну проблематику та зазначаємо таке.

За інформацією Міністерства у справах ветеранів України, зразок такого документа відсутній. Водночас при оформленні командиром військової частини (Збройних Сил України, Нацгвардії або іншого військового формування) свідчення (довідки) обов'язково зазначаються місце, дата та військове формування, якому надавалася волонтерська допомога [79].

Припускаємо, що відсутність єдиного визначеного зразка документа про обставини отримання поранення (загибелі) волонтера, а також невизначеність процедури звернення для його отримання може призводити до нереалізації права на виплату одноразової грошової допомоги особами, що таке право набули.

Також погоджуємось з В.В. Вашкович, яка в ході аналізу судових справ вбачала проблему у виплатах волонтерам належної їм одноразової грошової допомоги [20, с. 98] та А.О. Панченко, яка прийшла до висновків про недосконалість нормативно-правової бази у сфері регулювання волонтерської діяльності, а також щодо недостатнього опрацювання її правового забезпечення у спеціальній літературі [257].

### **2.3. Цивільні правовідносини Збройних Сил України та органів виконавчої влади, місцевого самоврядування**

В умовах правового режиму воєнного стану постає необхідність належного функціонування та перебудови на військові рейки системи органів публічної влади. За однією з точок зору, ключовими завданнями останніх постає створення рад оборони та сприяння військовому командуванню в забезпеченні вимог правового режиму воєнного стану [211, с. 52].

Тож погоджуємось з позицією Д.В. Кармишева щодо особливого значення цивільно-військового співробітництва на рівні посадових осіб військових адміністрацій (обласних, районних, населених пунктів) в умовах воєнного стану [54, с. 17].

Так, з 24 лютого 2022 року, з метою забезпечення запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану спільно з військовим командуванням, на території України утворено 24 обласні військові адміністрації на базі районних адміністрацій областей – відповідні районні військові адміністрації, а також понад 100 військових адміністрацій населених пунктів [239, с. 85].

Водночас варто відмітити провідну роль публічно-правового регулювання взаємовідносин військового командування та органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, пов'язаних із запровадженням та здійсненням заходів правового режиму воєнного стану.

Щодо безпосередніх напрямів здійснення взаємодії, в Національному університеті оборони України в межах науково-дослідної роботи «Розробка

проєкту Настанови з цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України «ЦВС-СХІД»», одним із завдань цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, що стосується взаємодії з місцевими органами влади, зазначали підтримку Збройних Сил України у формі робіт, послуг і матеріальних засобів.

У межах цього завдання пропонується «розробка єдиного меморандуму (договору) про порозуміння між командуваннями військових формувань та цивільними місцевими органами влади, де повинен бути досягнутий весь сектор логістичних питань та відносин, як з військової сторони, так і з цивільної» [45, с. 67, 129].

Загалом щодо меморандумів Ж.В. Завальна констатує, що вони є однією із форм договірного регулювання правовідносин, які мають їх характерні ознаки (волевиявлення сторін, рівність або формальна рівність учасників тощо), проте, на відміну від договору, не породжує юридичних зобов'язань [44].

Т.В. Табурець вважає, що переддоговірні документи, зокрема меморандуми, мають низку ознак, що дозволяють відокремлювати їх як окреме джерело цивільного права, відіграють ключову роль у подальшому договірному процесі та «дають сторонам можливість зрозуміти, чого вони хочуть та можуть очікувати від взаємних відносин, перш ніж вони укладуть остаточний договір, та які відображають добросовісні наміри сторони вести переговори, укласти остаточний договір і завершити транзакцію, передбачену цими документами» [210].

Разом із тим, за результатами аналізу відкритих джерел відмічаємо наявність окремих меморандумів, укладених між військовими частинами (установами) та органами державної влади або місцевого самоврядування, наприклад:

Бородінською селищною радою Болградського району Одеської області та Білгород-Дністровським прикордонним загonom укладено меморандум про співробітництво з метою підвищення рівня соціальної безпеки населення,



правопорядку, взаємодії в розбудові та охороні державного кордону, сприяння розвитку місцевого самоврядування [147];

Збаразькою міською радою Тернопільської області, інженерним батальйоном угруповання військ «Захід» (військова частина А4748) та товариством з обмеженою відповідальністю «Мост» укладений меморандум про взаємопорозуміння та наукове співробітництво [142];

Бориспільською міською радою та військовою частиною 3114 укладений меморандум про співпрацю щодо «реалізації окремих заходів та просвітницької роботи, пов'язаних із обороною та територіальною цілісністю України, відсічню збройної агресії російської федерації проти України, заходів, пов'язаних з територіальною обороною Бориспільської міської територіальної громади, з метою вчасного й повного виконання заходів військовою частиною А3114 та підвищення якості виконання бойових завдань підрозділами частини» [146].

Відповідно, відзначаємо окремі особливості аналізованих документів:

відсутність широкої практики їх укладання;

відсутність таких напрямів подальшої взаємодії як забезпечення матеріальних потреб військових частин Збройних Сил України та інших формувань.

Саме тому відзначаємо декларативну роль меморандумів, що укладаються між військовими частинами (установами) та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, що, прогнозовано, не дозволяє розглядати вказаний вид правовідносин як такий, що спрямований на покращення матеріального забезпечення військових частин (установ).

Разом із тим, прогнозовано більш дієвим способом підтримки військ (сил) є надання останнім субвенцій з місцевих бюджетів або передача майна для задоволення визначених потреб.

Так, забезпечення функціонування установ і закладів Збройних Сил України відповідно до пункту 6<sup>1</sup> частини першої статті 87

Бюджетного кодексу України належить до видатків, що здійснюються з Державного бюджету України.

Тож відповідно до пункту 22<sup>5</sup> Бюджетного кодексу України в період дії воєнного стану та з метою відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, забезпечення національної безпеки, заходів територіальної оборони, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, військово-цивільні адміністрації або військові адміністрації (в разі їх утворення) можуть приймати рішення здійснення видатків, не віднесених до відповідних місцевих бюджетів, і видатків на утримання бюджетних установ одночасно з різних бюджетів шляхом надання міжбюджетного трансферту з відповідного місцевого бюджету або придбання товарів (робіт, послуг) для подальшої передачі бюджетним установам, які утримуються з інших бюджетів [19].

Крім того, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 року № 252 «Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану»:

військові адміністрації населених пунктів, обласні, районні та Київська міська військові адміністрації «можуть приймати рішення про перерахування коштів з місцевого бюджету державному бюджету для здійснення згідно із законом заходів загальної мобілізації та з метою відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України і забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державної незалежності України, її територіальної цілісності відповідно до пункту 22<sup>2</sup> розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України» (підпункт 2 пункту 1);

сільські, селищні, міські голови територіальних громад, на території яких не ведуться бойові дії та не створено відповідні військові адміністрації, у період дії правового режиму воєнного стану «виключно для здійснення заходів правового режиму воєнного стану може прийняти рішення щодо передачі коштів із відповідного місцевого бюджету на потреби

Збройних Сил та/або для забезпечення заходів правового режиму воєнного стану» (підпункт 6 пункту 1) [34].

Як зазначає В.М. Курепін, здійснення міжбюджетних трансфертів (субвенцій) місцевими бюджетами не вимагає ухвалювати додаткову програму та може здійснюватися на підставі звернення командування Збройних Сил України [73].

Так, за результатами аналізу відкритих джерел відмічаємо активне спрямування міжбюджетних трансфертів місцевими бюджетами для забезпечення заходів національної безпеки, відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, наприклад:

показники міжбюджетних трансфертів з обласного бюджету Херсонської області у 2025 році (станом на 02 червня 2025 року) в межах програми «Програма Забезпечення оборонних заходів і надання допомоги військовим частинам (установам) та підрозділам територіальної оборони Херсонської області на 2023 – 2027 роки» складала 87 млн 720 тис. гривень [175];

показники міжбюджетних трансфертів з бюджету Краматорської міської територіальної громади Краматорського району Донецької області у 2025 році (станом на 15 січня 2025 року) в межах субвенції з місцевого бюджету державному бюджету на виконання програм соціально-економічного розвитку регіону, в тому числі на придбання запчастин для автомобільної техніки, безпілотних літальних апаратів, військового майна тощо складала понад 20 млн грн із загального фонду, понад 43 млн грн зі спеціального фонду [126];

показники міжбюджетних трансфертів з обласного бюджету Житомирської області у 2023 році (станом на 13 вересня 2023 року) в межах субвенції з місцевого бюджету державному бюджету на виконання програми матеріально-технічної допомоги військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України на 2021 – 2023 роки складала понад 14 млн грн тощо [174].

Про передачу міжбюджетного трансферу з місцевого бюджету до державного бюджету між військовою частиною та органом виконавчої влади, місцевого самоврядування укладається відповідний договір.

До того ж, вказані видатки можуть здійснюватись не лише за рахунок вільних залишків бюджету, а також і за рахунок зменшення інших видатків [6].

Ефективною системою надання субвенцій з місцевих бюджетів для потреб Збройних Сил України, як зазначає В.М. Курепін, існує проблема щодо неможливості здійснення прямих закупівель матеріальних засобів військового призначення з місцевих бюджетів (дрони, тепловізори, приціли тощо), через що доводиться здійснювати пошук шляхів здійснення таких закупівель через районні ради, комунальні підприємства [73].

З цього питання В.А. Карпов та Т.С. Корольова зазначають, що у випадку придбання речей за рахунок місцевого бюджету, важливо приділити увагу дотриманню процедури документального оформлення:

підставою здійснення зазначених закупівель є лист командира військового формування з обґрунтуванням та визначенням потреби;

далі здійснюється проведення видатків на підставі міської цільової програми за КПКВ 8240, відповідною радою приймається рішення про передачу матеріальних цінностей;

після закупівлі здійснюється комісійна передача на підставі акту приймання-передачі [56].

Разом із тим, на нашу думку, відносини щодо здійснення міжбюджетних трансфертів з місцевих бюджетів до державного бюджету для забезпечення потреб військових частин (установ, організацій) Збройних Сил України, а також передача останнім матеріальних засобів мають публічно-правову природу, оскільки укладаються між суб'єктами публічного права на підставі відповідних положень Бюджетного кодексу України.

Надалі одним із проблемних питань взаємодії військових формувань та органів місцевого самоврядування під час дії правового режиму воєнного стану, як зазначають Г.Я. Наконечна та В.К. Зінкевич, є невизначеність

правового регулювання використання майна комунальної власності для потреб оборони, зокрема в частині балансоутримувачів фортифікаційних споруд [91].

Так, ведення військових операцій в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України за наявності у противника переваги в чисельності особового складу та кількості техніки та озброєнь вимагає від командирів (командувачів) підрозділів Сил оборони України прийняття виважених рішень та ретельного планування під час підготовки та застосування військ (сил), зосередження уваги на покращенні якісних показників практики оперативного мистецтва та неухильного дотримання його принципів.

Тож одним з найістотніших викликів, що необхідно вирішити під час направлення особового складу на виконання бойових (спеціальних) завдань, є створення умов для максимального збереження життя та здоров'я військовослужбовців.

У такому разі, важливою складовою захисту особового складу є забезпечення будівництва та належної експлуатації інженерно-технічних (фортифікаційних споруд).

Актуальність вказаного питання підтверджується як рішенням Уряду, згідно якого на будівництво та облаштування фортифікаційних споруд на лінії зіткнення та вздовж кордону з Республікою Білорусь та Російською Федерацією було виділено більше 40 млрд грн, так і прийняттям 22 травня 2024 року Верховною Радою України постанови «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань використання коштів державного бюджету України, спрямованих на облаштування фортифікаційних споруд та інженерних загороджень на лінії зіткнення, а також на виготовлення та закупівлю безпілотних літальних апаратів для військових частин та підрозділів Збройних Сил України та інших, утворених відповідно до законів України військових формувань» з метою дослідження питань використання бюджетних коштів, спрямованих на їх облаштування [195].

Зі свого боку командир (командувач), затверджуючи рішення про безпосереднє будівництво інженерних та фортифікаційних загороджень,

бере до уваги як ймовірний характер дій противника, так і поставлене перед ним старшим начальником бойове завдання.

Враховуючи, що підрозділи збройних сил Російської Федерації при веденні наступальних операцій намагаються дзеркально знайти прогалини в нашій обороні, напрямки удару противника доволі часто пролягають через земельні ділянки комунальної або приватної форми власності, на яких, відповідно, постає потреба в завчасному зведенні інженерно-технічних споруд.

Дані висновки, зокрема, були отримані в ході дослідження нами питань будівництва військових інженерно-технічних (фортифікаційних) споруд на земельних ділянках приватної форми власності [107]

О.І. Заєць та К.О. Сичова вважають за можливе використання для потреб оборони як земельних ділянок із видом цільового призначення «землі оборони», так і будь-якої іншої категорії в разі військової потреби, та виокремлюють такі правові форми переходу земельних ділянок до земель оборони:

вилучення земельних ділянок зі зміною цільового призначення;

викуп земельних ділянок для суспільних потреб;

примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності;

примусове відчуження земельної ділянки в умовах правового режиму воєнного стану (реквізиція).

Разом із тим, з огляду на тривалість та надмірну бюрократизацію зазначених процедур, а також відсутність потреби у зміні виду цільового призначення земельних ділянок на «землі оборони», їх власників і користувачів, автори, беручи до уваги сучасні умови, справедливо визначають такі форми використання земель для будівництва фортифікаційних споруд:

земельні сервітути;

фактичне користування.

Разом із тим, на думку зазначених дослідників, відсутність необхідності оформлення документів на право користування земельними ділянками, отримання містобудівних умов та обмежень для будівництва фортифікаційних

споруд, що передбачено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 року № 1415, є сумнівною з точки зору статті 14 Конституції України та призводить до використання земельних ділянок для фортифікаційних споруд фактично без належного правового титулу.

Подальше удосконалення законодавства в цьому напрямі вбачається в усуненні прогалин, пов'язаних із відсутністю правового регулювання тимчасового зайняття земельних ділянок для будівництва фортифікаційних споруд та відсутністю механізму відновлення прав та компенсацій для власників таких ділянок [205].

До схожих висновків приходить Л.Д. Нечипорук, яка зазначає про ризики свавільного вилучення земельних ділянок через відсутність у ході їх реквізиції чітких критеріїв терміновості оборонних потреб та механізму справедливого відшкодування збитків [98].

На наш погляд, найбільш ефективними способами використання земельних ділянок для потреб будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд є реквізиція земельних ділянок комунальної форми власності та встановлення земельних сервітутів, виходячи з наступного.

Відповідно до частини першої статті 321 Цивільного кодексу України, право власності є непорушним.

Частина друга вказаної статті визначає: «особа може бути позбавлена права власності або обмежена в його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом».

З положень частини 3 аналізованої статті, а також частини другої статті 353 Цивільного кодексу України випливає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з подальшим повним відшкодуванням його вартості з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом.

Згідно зі статтею 374 Цивільного кодексу України, суб'єктами права власності на земельну ділянку є фізичні, юридичні особи, держава, територіальні громади.

До підстав припинення права власності, відповідно до статті 346 Цивільного кодексу України, належать також примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону, а також реквізіція.

У той же час, частина перша статті 378 визначає, що «право власності особи на земельну ділянку може бути припинене за рішенням суду у випадках, встановлених законом» [232].

Звертаючись до Земельного кодексу України розуміємо, що в ньому відображені лише окремі аспекти, пов'язані із фортифікаційною забудовою земельних ділянок для потреб оборони, зокрема:

питання передачі земель вздовж лінії державного кордону військовим частинам Державної прикордонної служби України (стаття 46<sup>2</sup>, пункт «г» частини 3 статті 59, частина 3 статті 77, підпункт 3 пункту 27<sup>1</sup> розділу X Кодексу);

виключення окремих земельних ділянок Державної прикордонної служби України, розташованих вздовж лінії державного кордону, зі складу земель лісогосподарського призначення (пункт «г» частини 2 статті 55 Кодексу);

виключено заборонену на будівництво фортифікаційних споруд у прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм та на островах (пункт «г» частини 2 статті 61 та частина 3 статті 62 Кодексу);

визначено право власників, землекористувачів або інших заінтересованих осіб вимагати встановлення сервітуту у вигляді права на будівництво облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд (пункт ж<sup>2</sup> статті 99 Кодексу);

підпунктами 1-2 пункту 27<sup>1</sup> розділу X Кодексу визначено, що в період дії правового режиму воєнного стану та протягом одного року з дня



його припинення чи скасування, не вимагається погодження Кабінету Міністрів України або Верховної Ради України у разі:

вилучення, встановлення та зміни цільового призначення земельних ділянок державної та комунальної власності зі складу природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного, лісогосподарського призначення для фортифікаційних потреб;

припинення права постійного користування земельними ділянками природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного призначення для фортифікаційних потреб [48].

Для досліджуваного питання важливим є право заінтересованих осіб вимагати встановлення сервітуту у вигляді права на будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд.

Водночас Земельним кодексом України не визначено:

порядок встановлення такого сервітуту (договором, законом або рішенням суду);

відплатність (чи є такий сервітут обмежено платним чи безоплатним правом, що, на наш погляд, є більш логічним, тоді як частина третя статті 403 Цивільного кодексу України передбачає відплатний характер сервітуту, якщо інше не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду);

строк (постійний чи строковий, як на період дії правового режиму воєнного стану та певний час після його припинення або закінчення).

Також частиною третьою статті 402 Цивільного кодексу України передбачено, що «в разі недосягнення домовленості про встановлення сервітуту та про його умови, спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту».

Разом із тим, постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 року № 1415 «Деякі питання підвищення обороноздатності держави на період воєнного стану в Україні» визначено, що оформлення документів на право користування земельними ділянками, отримання

містобудівних умов та обмежень для будівництва фортифікаційних споруд не вимагається [32].

Продовжуючи аналіз зазначаємо, Законом України «Про використання земель оборони» жодних особливостей, пов'язаних із фортифікаційним обладнанням земельних ділянок оборони, не визначено [127].

Хоча дія Закону України від 17 листопада 2009 року № 1559-VI «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», відповідно до частини 2 статті другої цього Закону не поширюється на суспільні відносини щодо примусового відчуження земельних ділянок в умовах воєнного чи надзвичайного стану (реквізиції), цей Закон передбачає можливість викупу земельної ділянки для потреб оборони та примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності.

Об'єктом відчуження, відповідно до частини першої статті 3 аналізованого Закону, може бути земельна ділянка (її частина), що перебуває у власності фізичних або юридичних осіб.

Статтею 4 зазначеного Закону визначено, що викуп земельних ділянок для суспільних потреб може здійснюватися за таких умов:

відшкодування їх вартості відповідно до закону;

неможливості розміщення запланованих об'єктів на інших земельних ділянках.

Тож забезпечення національної безпеки й оборони належать до суспільних потреб, що дозволяють органам виконавчої влади та місцевого самоврядування здійснювати викуп земельних ділянок у фізичних та юридичних осіб (стаття 7 аналізованого Закону).

Також частиною другою статті 12 визначена така умова для викупу земельної ділянки як обов'язкова згода її власника.

Відповідно до змісту частин першої, третьої статті 15 аналізованого Закону, у разі неотримання згоди власника земельної ділянки, зазначені об'єкти можуть

бути примусово відчужені в державну чи комунальну власність лише як виняток із мотивів суспільної необхідності для розміщення об'єктів національної безпеки й оборони, і лише за рішенням суду та з умовою попереднього повного відшкодування вартості земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, та збитків, завданих власнику внаслідок примусового відчуження.

Отже, тривалість процедури, необхідність попереднього повного відшкодування вартості земельної ділянки та потреба звертатися до суду в разі незгоди власника земельної ділянки на її викуп, у сукупності дозволяє зробити висновки про неефективність процедур викупу земельних ділянок для суспільних потреб або примусового їх відчуження з мотивів суспільної необхідності для цілей облаштування на них інженерно-технічних і фортифікаційних споруд для потреб оборони [128].

Під час дії правового режиму воєнного стану більш ефективним, на наш погляд, є примусове відчуження або вилучення майна відповідно до Закону України від 17 травня 2012 року № 4765-VI «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану».

Так, цим Законом визначені поняття примусового відчуження майна («позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та переходить у власність держави для потреб держави») та вилучення майна («позбавлення державних підприємств, державних некомерційних товариств, державних господарських об'єднань, інших суб'єктів господарювання державного сектору економіки права господарського відання, права оперативного управління індивідуально визначеним державним майном або права узуфрукта індивідуально визначеного державного майна з метою його передачі для потреб держави»).

Як примусове відчуження майна, так і його вилучення відповідно до цього Закону можливе лише під час дії правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Примусове відчуження майна здійснюється з повним відшкодуванням його вартості фізичним або юридичним особам (попередньої компенсації, або, за неможливості – наступної, за винятком окремих випадків), в той час як вилучення в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану – без такого (статті 3, 9 аналізованого Закону),

Відповідно до статті 4 досліджуваного Закону, рішення про примусове відчуження або вилучення майна приймається, зокрема:

за загальним правилом – за рішенням військового командування, погодженим відповідно з органом військового управління, визначеним Міністерством оборони України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради;

у місцевостях, де ведуться бойові дії – за рішенням військового командування;

для майна, приватизованого в період дії воєнного стану – Головнокомандувачем Збройних Сил України та лише в місцевостях, на території яких ведуться бойові дії;

у визначених частинами 4,5 статті 4 зазначеного Закону випадках – Радою національної безпеки і оборони України, яке вводиться в дію указом Президента України.

Разом із тим, досліджуваним Законом передбачені окремі особливості щодо передачі та примусового відчуження комунального майна, зокрема:

можливості звернення військового командування з ініціативою про безоплатну передачу комунального майна в державну власність для задоволення потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану;

передача такого майна здійснюється за рішенням сільських, селищних, міських, районних у містах рад (щодо об'єктів права комунальної власності відповідних територіальних громад) або районних, обласних рад (щодо об'єктів права спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають в управлінні районних, обласних рад) [180].

Отже, примусове відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану є правовим механізмом, який здатен забезпечити належне відчуження (вилучення) земельних ділянок для цілей облаштування на них інженерно-технічних і фортифікаційних споруд.

Тоді як відчуження стосується майна приватної та комунальної власності, вилучення застосовується до майна державного сектору економіки. Суб'єкт прийняття рішення може бути різним, зокрема, якщо поза районами ведення бойових дій рішення військового командування потребує додаткового погодження, в місцевостях, де ведуться бойові дії, воно може прийматись самостійно, а у випадках, передбачених законом – виключно Головнокомандувачем Збройних Сил України чи навіть Радою національної безпеки й оборони.

Спрощений порядок відчуження може бути застосований для земельних ділянок, що перебувають у комунальній власності, що дозволяє військовому командуванню ініціювати безоплатну передачу такого майна в державну власність на рішення органу місцевого самоврядування.

Щодо безпосереднього будівництва військових інженерно-технічних і фортифікаційних споруд між державними органами зазначаємо, що пунктом першим постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 року № 1415 «Деякі питання підвищення обороноздатності держави на період воєнного стану в Україні», здійснення будівництва військових інженерно-технічних і фортифікаційних споруд на період воєнного стану в Україні доручено «Міністерству оборони, обласним, Київській міській, районним військовим (державним) адміністраціям, військовим адміністраціям населених пунктів, Державному агентству відновлення та розвитку інфраструктури».

Будівництво здійснюється за рахунок державного, місцевих бюджетів та інших не заборонених законодавством джерел за визначеною цією постановою процедурою.

Організація будівництва включає комплекс заходів – від надання пропозицій військовим командуванням до Генерального штабу

Збройних Сил України для прийняття відповідного рішення, розробки примірних договорів про виконання робіт з будівництва фортифікаційних споруд та їх укладання, до безпосереднього будівництва фортифікаційних споруд [32].

Після завершення будівництва фортифікаційної споруди, державний замовник передає її до сфери управління Міністерства оборони України, яке визначає його балансоутримувача (визначену юридичну особу публічного права).

У разі необхідності використання фортифікаційної споруди підрозділами сил оборони, фортифікаційна споруда передається балансоутримувачем в тимчасове користування [166].

Разом із тим, питання використання майна державної або комунальної форми власності Збройними Силами України не обмежується виключно потребами фортифікаційного обладнання земельних ділянок.

Зокрема в умовах загрози можливого знищення об'єктів підвищеної небезпеки, актуальним є питання залучення цивільної інфраструктури як державної, так і приватної форми власності з метою проведення деконтамінації (знезараження) військ (сил), як, наприклад, станцій самообслуговування миття транспорту, спортивно-тренувальних баз, допоміжних приміщень виробництв тощо [92].

До того ж, завдяки залученню ресурсів цивільного сектору відбувається вирішення проблем лікувально-евакуаційного забезпечення Збройних Сил України. Так, започаткування загальнодержавної системи екстремальної медицини, складовою якої є Збройні Сили України, бере початок з 1995 року. Воєнно-медичною доктриною України від 2018 року передбачено формування цілісної системи (єдиного медичного простору), що також передбачає надання екстреної медичної допомоги пораненим і хворим військовослужбовцям на територіях, прилеглих до районів бойових дій.

Ефективна система лікувально-евакуаційного забезпечення Збройних Сил України потребує конструктивної взаємодії Командування

медичних сил Збройних Сил України, Міністерства охорони здоров'я України та Національної служби здоров'я України [53].

Отже, взаємодія Збройних Сил України з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування має багатовимірний характер: від отримання субвенцій та матеріальних засобів до спільної участі у фортифікаційному обладнанні земельних ділянок для виконання завдань військової операції з розподілом ролей та відповідальності.

Водночас не менш важливим є напрям, пов'язаний із наданням соціальних послуг із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей, що втілюється у військових частинах (підрозділах) Збройних Сил України в розпочатому з 2023 року експериментальному проєкті та реалізується за координації Міністерства соціальної політики.

Загалом, оцінюючи важливість спільної реалізації проєктів соціальної спрямованості, зазначаємо думку О.О. Куткова та М.М. Сотніченко, які запоруками ефективності надання соціально-психологічної підтримки військовослужбовцям вважають, зокрема, застосування комплексного та міжвідомчого підходу, що забезпечує взаємодію державних органів, громадських організацій та міжнародних партнерів та децентралізацію надання допомоги [76, с. 740].

Соціальні послуги як вид соціального захисту, можуть надаватись за кошти місцевих та регіональних бюджетів. У межах державного бюджету, у свою чергу, здійснюється фінансування лише експериментальних проєктів запровадження соціальних послуг загальнонаціонального значення [204].

В умовах тривалого військового конфлікту, військовослужбовці та члени їх сімей стикаються з низкою проблем соціально-психологічного характеру, вирішення яких потребує системного втручання з боку соціальних працівників та поєднання матеріальних та соціальних аспектів [220].

Так, метою експериментального проєкту із запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей (далі – експериментальний проєкт)

є «визначення змісту, обсягу, порядку надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей у військових частинах (підрозділах) Збройних Сил (далі – соціальна послуга) шляхом запровадження договірної форми надання такої послуги, що сприятиме наданню психосоціальної підтримки військовослужбовцям та членам їх сімей, забезпеченню послідовності та доступності соціальних послуг, запобіганню виникненню складних життєвих обставин у військовослужбовців та членів їх сімей, забезпеченню раннього виявлення таких обставин, підвищенню ефективності роботи з подолання складних життєвих обставин та мінімізації їх наслідків».

До експериментального проєкту залучаються:

Міністерство соціальної політики – координатор експериментального проєкту;

Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю – учасник, експериментального проєкту, відповідальний за забезпечення запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей у військових частинах (підрозділах) Збройних Сил (далі – соціальна послуга) на національному рівні;

військові частини (підрозділи) Збройних Сил України та надавачі соціальної послуги – учасники експериментального проєкту.

Надавачами соціальних послуг можуть бути фізичні особи (з ознакою підприємець) та юридичні особи, які уклали договір про надання соціальної послуги з Фондом соціального страхування осіб із інвалідністю.

Зміст соціальної послуги охоплює широкий комплекс заходів, спрямованих на всебічну підтримку військовослужбовців та (або) членів їх сімей, зокрема інформування про права у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, освіти тощо, консультування з питань психосоціальної підтримки, зміцнення сімейних стосунків, допомога в оформленні документів та представництво інтересів у державних органах, органах місцевого самоврядування тощо.



Гранична вартість оплати послуг однієї години роботи фахівця із соціальної роботи/соціальних працівників, що залучається до надання соціальної послуги, складає 317 гривень [187].

Відзначаємо висхідну динаміку кількості учасників соціальних послуг, що приєднуються до експериментального проєкту.

Так, якщо у 2023 році за даними Фонду соціального страхування осіб із інвалідністю укладено 5 договорів з надавачами соціальних послуг в інтересах 4-х військових частин (дві угоди щодо військові частини А1619 та по одній для військових частин А4267, А7310, А7301), у 2024 році укладено вже 25 договорів, водночас станом на 2025 рік їх кількість складає 41.

Кількість залучених військових частин у 2024 та 2025 роках не розкривається [222].

Схожим за змістом напрямом діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування є соціальна робота з особами, звільненими з військової служби, поміж них з числа учасників бойових дій.

Так, наприклад, Т.Є. Гордєєва та А.О. Лазарева, за результатами аналізу такої роботи з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій у чотирьох об'єднаних територіальних громадах Черкаської області зазначають, що вона включає в себе такі види соціальної допомоги як надання освітніх, медичних (також психологічних) послуг, сприяння у вирішенні соціально-побутових проблем, правову та інформаційну допомогу.

На думку вчених, бачення вказаної діяльності спрямоване в першу чергу, на адаптацію колишніх військовослужбовців у цивільному житті [28, с. 72-73].

Поділяємо погляди авторів щодо важливості надання зазначеної допомоги, проте зауважуємо, що використання терміна «демобілізовані» стосовно осіб, звільнених з військової служби, є не зовсім коректним.

Зокрема, частиною 6 статті 23 Закону України від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ «Про військовий обов'язок і військову службу» в редакції від 05 січня 2025 року (далі за текстом – Закон № 2232-ХІІ) встановлено, що для громадян України, призваних на військову службу за призовом під час

мобілізації, на особливий період, строк військової служби встановлюється до строків, визначених рішенням Президента України, навіть у зв'язку із закінченням особливого періоду або оголошенням демобілізації [129].

Проте, починаючи з дати оголошення загальної мобілізації Президентом України – 24 лютого 2022 року [141], додаткових рішень про демобілізацію прийнято не було.

Доцільним видається зазначення комплексу заходів, спрямованих на надання соціальних послуг особам, звільненим з військової служби.

Разом із тим необхідно зазначити, що така діяльність вже не підлягає розгляду в межах дослідження цивільно-військового співробітництва, оскільки особи, звільнені з військової служби, не є суб'єктом його здійснення та не входять до загальної чисельності Збройних Сил України.

### **РОЗДІЛ 3. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

#### **3.1. Досвід правового регулювання цивільно-військового співробітництва в зарубіжних країнах**

З 1990-х років у Північноатлантичному альянсі розпочалась кропітка робота щодо вироблення провідних документів з цивільно-військового співробітництва в межах невійськової складової врегулювання кризових ситуацій з акцентами на взаємодії з різними суб'єктами, інститутами та органами [213].

І.Г. Патер зазначає, що в основу доктринальних документів оперативно-тактичного рівня у збройних силах країн НАТО покладений «досвід збройних сил США зі створення центрів ЦВС у північному Іраку (1991 р.), Сомалі (1993-1994 рр.), Руанді (1994 р.) і на Гаїті (1993-1995 рр.)».

Вказані центри, розгорнуті в ході операції збройних сил Сполучених штатів Америки, слугували місцем для обміну інформацією та координацією зусиль між представниками військових формувань і урядових служб Сполучених штатів Америки, з одного боку, та місцевими органами влади, іншими невійськовими суб'єктами, з іншого боку.

Структура таких центрів змінювалась у залежності від обстановки, що склалась, та поточних потреб [47].

За схожою структурою, до речі, під час проведення операції Об'єднаних сил були розгорнуті об'єднані центри цивільно-військового співробітництва в Сєверодонецьку, Краматорську та Маріуполі.

Як зазначає Д.О. Кузьменко, останні здійснювали координацію спільних дій Збройних Сил України з іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами, органами місцевої влади, урядовими та неурядовими організаціями з метою досягнення визначених гуманітарних, інформаційних, безпекових завдань.

Структурно до складу таких об'єднаних центрів, крім представників Збройних Сил України, за згодою входили представники від Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної фіскальної служби України, органів місцевої влади та громадських об'єднань [72, с. 80-81].

О.В. Минько зазначає, що такі підрозділи створювались тимчасово в районах проведення військових операцій та належали до складу органу військового управління.

Якщо дозволяла безпекова ситуація, зазначені об'єднані центри розміщувались поза межами пунктів дислокації військових частин поряд із місцем розташування провідних цивільних організацій [87, с. 77].

Щодо питання врахування досвіду доктринальної роботи, що ведеться в країнах Північноатлантичного договору, не заперечуємо думку українських вчених, що «цивільно-військове співробітництво України потребує вдосконалення та подальшого впровадження досвіду країн НАТО» [233, с. 275].

Як зазначає О.О. Кутков, одним із кроків для удосконалення механізмів державного регулювання цивільно-військового співробітництва є розробка та ухвалення єдиних нормативно-правових актів, що враховують стандарти НАТО і забезпечують регулювання взаємодії військових із цивільними структурами [74, с. 100].

Ю.М. Мудрак зазначає, що станом на 2019 рік, Україною було впроваджено лише 16% стандартів НАТО. Такі темпи імплементації пов'язувались із браком системності у впровадженні, необхідного рівня фахівців (зокрема зі знанням англійської мови) та складністю впровадження стандартів обмеженого доступу.

Стандарт НАТО, у свою чергу, визначається як «міжнародний договір, який регламентує загальні правила й порядок спільних дій, єдину термінологію й умови уніфікації технічних процесів, озброєння і військової техніки (ОВТ) та іншої матеріальної частини збройних сил держав-членів НАТО і країн-партнерів» [88, с. 7].

Як зазначає Ю.В. Кривенко, законодавцями стандартів цивільно-військового співробітництва серед країн НАТО є Канада, Нідерланди та Королівство Данія [71, с. 36].

І.В. Ушаков, так само, до таких країн відносить Велику Британію, США, Канаду, Нідерланди та країни Скандинавії [218, с. 105].

Щодо практичних прикладів реалізації заходів цивільно-військового співробітництва, І.Р. Чобіт, проводячи аналіз історичного досвіду створення та функціонування органів цивільно-військового співробітництва за період з другої половини XX до початок XXI століття зазначає таке.

У ході ведення операції в Камбоджі (1992-1993 роки), збройні сили Нідерландів долучались до протимінної діяльності, реконструкції інфраструктури, розвитку державних установ, у ході операцій у Республіці Ірак (1991 рік) та на Гаїті (1993 – 1996 роки) виконували широкий спектр завдань з всебічної допомоги цивільному населенню, включаючи, навіть вакцинацію свійських тварин.

У ході ведення операції в Боснії та Герцеговині національним контингентом IFOR (українською «Сили імплементації», скорочення з англійської «Implementation Force») у 1995 – 1996 роках військові формування Сполучених Штатів Америки та Нідерландів, у першу чергу, спрямовували зусилля на готовність до силового ведення війни, що лякало мирне населення.

Проте вже під час здійснення операцій OEF (українською «Непохитна свобода», скорочення з англійської «Operation Enduring Freedom») та ISAF (українською «Міжнародні сили сприяння безпеці», скорочення з англійської «International Security Assistance Force») в Афганістані, розпочатих в 2001 році, збройні сили Сполучених Штатів Америки починаючи з 2008 – 2009 роках зосередили увагу на напрям цивільно-військової взаємодії, ставлячи в першу чергу питання захисту цивільного населення [236, с. 66, 90, 102-103, 112].

Також Збройні Сили України, які долучались до участі миротворчих контингентів у міжнародних миротворчих операціях у Боснії та Герцеговині, Словенії, Лівані, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Республіці Ірак і в Косові, набули

першого досвіду цивільно-військового співробітництва в ході ведення бойових (спеціальних) дій на території іноземних країн.

За результатами виконання таких завдань зроблені висновки, що «від успіху в організації взаємодії і співпраці з місцевими органами влади, релігійними лідерами і населенням у зоні відповідальності українських миротворчих контингентів значною мірою залежав рівень стабільності в зоні відповідальності й рівень безпеки особового складу українських миротворчих контингентів»[47, с. 6].

З аналогічних підстав Д.О. Хомяков зазначає про важливість досвіду, здобутого в Афганістані, Грузії, Північній Македонії [228, с. 99].

Разом із цим, особливістю цивільно-військового співробітництва в українських реаліях є те, що вказана діяльність здійснюється на території своєї держави, що є невластивим для історії європейських держав [202, с. 209] [242, с. 68] [236, с. 22].

І.М. Шопіна щодо цього питання зазначає: «Сучасна специфіка діяльності Збройних Сил України на території Донецької й Луганської областей не дозволяє використовувати вже напрацьовані в межах Північноатлантичного блоку способи й методи роботи з населенням, потрібною є їх адаптація до національних реалій, використання *ad hoc*» [241, с. 309].

Наприкінці 2014 року вказана особливість, до речі, стала перепорою в оперативній імплементації досвіду цивільно-військового співробітництва країн НАТО для цілей розвитку цієї системи в Україні.

Так виявилось, що фахівці цивільно-військового співробітництва зі складу Об'єднаного командування ОЗС НАТО Брюнсум, що прибули на запит української сторони, не мали досвіду дій у своєму цивільному середовищі, оскільки підходи країн НАТО будувались із розрахунку дій у складі коаліційних або миротворчих контингентів [93, с. 186].

І.В. Ушаков з цього питання зазначає, що в рамках надання дорадчої допомоги, національний характер цивільно-військового співробітництва

підлягав врахуванню в ході оптимізації пропонованої системи цивільно-військового співробітництва до умов тогочасних викликів та загроз.

До того ж, ще одну особливість складала відсутність у Збройних Силах України фінансового забезпечення на напрям цивільно-військового співробітництва, що не відповідало практиці міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки.

Так, на відміну від нульового ресурсу командирів (командувачів), що діяли в районі проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей (надалі – операції Об'єднаних сил), командир українського миротворчого контингенту в Іраку щомісячно, за рахунок Багатонаціональних сил та уряду Сполучених штатів Америки, мав у розпорядженні 200 тисяч доларів США, і понад це – можливість спрямування грантових коштів на відновлення інфраструктури в зоні відповідальності контингенту [218, с. 105].

Першим офіційним документом НАТО з питання цивільно-військового співробітництва була Директивна Військового комітету НАТО (МС 411, NATO Military Policy on Civil-Military Cooperation) від серпня 1997 року, якою передбачалось створення робочої групи щодо імплементації структур цивільно-військового співробітництва до Об'єданого командування НАТО в Європі. Вказані заходи було заплановано завершити до 2000 року. Відповідно до цієї директиви, цивільно-військове співробітництво розглядалось як ««військова операція, основним завданням якої є підтримка цивільної влади, населення, міжнародних та урядових організацій, що сприятиме досягненню військових цілей та реалізації поставлених завдань».

У 2001 році, за результатами доопрацювання першої редакції документа, затверджено Директиву МС 411/1, яка додатково розкривала питання залучення військ під час надзвичайних ситуацій гуманітарного, цивільного характеру, тлумачення підрозділів цивільно-військового співробітництва (CIMIC) та мету їх діяльності тощо [219, с. 260-262].

Наразі військова політика НАТО щодо цивільно-військового співробітництва і цивільно-військової взаємодії викладена в редакції МС 411/2 від 12 травня 2014 року [22].

У січні 2025 року представниками ССОЕ запропоновано та, у червні цього ж року, представлено 32 країнам-партнерам у Міжнародному військовому штабі НАТО нову редакцію Директиви МС 411/3, після чого очікується її публікація найближчим часом [252].

На основі Директиви МС 411/1 у 2003 році затверджено Доктрину цивільно-військового співробітництва НАТО АJP-9, яка після перегляду у 2013 році викладена в редакції АJP-3.4.9.

Цивільно-військове співробітництво, в розумінні цього документа, розглядається вже як «спільна функція, що містить набір можливостей, які інтегровані для підтримки досягнення цілей операції і дають змогу командуванню НАТО брати участь у широкому спектрі цивільно-військової взаємодії з різними невійськовими учасниками» [219, с. 260-262].

Станом на сьогодні, на заміну спільної доктрини союзників для цивільно-військового співробітництва в редакції АJP-3.4.9, схвалена та набула чинності редакція АJP-3.19 від 09 листопада 2018 року (далі – Доктрина АJP-3.19).

Так, Доктриною АJP-3.19 врегульовуються питання планування, здійснення й оцінки цивільно-військового співробітництва в контексті спільних операцій Альянсу.

Передусім, це керівний документ для командування і штабів НАТО, проте слугує орієнтиром для країн, які не є його членами.

Відповідно до пунктів 1.5–1.6 Доктрини АJP-3.19, численні етнічні, релігійні, ідеологічні, технологічні та інші суспільні проблеми, притаманні сучасному оперативному середовищу, не можуть бути розв’язані виключно військовими засобами.

Комплексний підхід до вирішення такого роду проблем ґрунтується на спільній обізнаності в ситуації, а також розумінні й визнанні того, що іноді невійськові суб’єкти можуть надавати підтримку військовим, і навпаки, а також



тому факті, що досягнення лише військових цілей не обов'язково призводить до досягнення бажаного кінцевого результату.

Цивільно-військове співробітництво, відповідно до пункту 2.1 Доктрини АJP-3.19, визначається як «спільна функція, що включає в себе набір сил і засобів, необхідних для підтримки досягнення місій і дозволяє командуванню НАТО ефективно брати участь у широкому спектрі цивільно-військової взаємодії з різними невійськовими суб'єктами».

До невійськових суб'єктів, у свою чергу, відповідно додатку А до цієї доктрини, належать:

міжнародні організації – стосується організацій, членство в яких відкрите для суверенних держав, як Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Афганський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Світова організація торгівлі тощо;

Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (виділений окремо від попередньої категорії), який складається з Міжнародного комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Міжнародної Федерації Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та 190 окремих національних товариств;

неурядові організації – є переважно неприбутковими організаціями приватного права, що не повинні бути афілійовані з урядом будь-якої країни або бути його частиною;

державні (урядові) організації – залежать від країн-спонсорів, наприклад Агентство США з міжнародного розвитку (United States Agency for International Development, USAID);

правоохоронні органи – прикордонна поліція, митниця, виправні установи та національні правоохоронні органи;

організації цивільної оборони – назва низки організацій, які займаються захистом цивільного населення від військових нападів;

місцеві суб'єкти та органи влади – органи влади країни на регіональному, національному й місцевому рівнях, організації громадянського суспільства,

місцеві засоби масової інформації, неформальні лідери або напівофіційні органи влади й релігійні лідери;

приватний сектор – будь-яка приватна група або особа, що займається прибутковою діяльністю (має комерційний характер).

До того ж, пунктами 1.24 – 1.26 Доктрини АJP-3.19 визначені окремі особливості правового забезпечення спільних операцій Альянсу.

Так, сили НАТО завжди діють у рамках чинного законодавства, що включає міжнародне право (зокрема право збройних конфліктів), а також внутрішнє законодавство країни, що відправляє і країни, що приймає війська.

Проблемне питання в цій частині полягає в різному правовому регулюванні країн-членів НАТО, і навіть за умови дотримання одних і тих же міжнародних правових документів можуть по-різному тлумачити їх зміст.

За Доктриною АJP-3.19, правову базу діяльності сил НАТО щодо цивільно-військового співробітництва складають:

міжнародне право – міжнародне гуманітарне право, міжнародні права людини (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція з прав людини тощо) та інші галузі міжнародного права, як-от міжнародне морське, повітряне, кримінальне, екологічне та міжнародне інституційне право;

внутрішнє законодавство – так, присутність сил НАТО забезпечується мандатом ООН або іншій міжнародній правовій основі за згоди приймаючої країни, у зв'язку з чим повага до місцевого законодавства набуває ще більшого значення, через що, зазвичай, між державою, що приймає, та державою, що направляє війська, укладається угода про статус сил [248].

Відповідно розглядаючи приклад Сполучених штатів Америки, правове забезпечення об'єднаних операцій за їх участі регулюється спільною публікацією «Правове забезпечення» JP 3-84 від 02 серпня 2016 року (далі за текстом – Спільна публікація JP 3-84), яка замінила спільну публікацію «Правове забезпечення об'єднаних операцій» JP 1-04 від 17 серпня 2011 року.

Вимоги публікації поширюються на Об'єднаний штаб (Joint Staff), командувачів об'єднаних командувань збройних сил, підпорядкованих командувань та їх складових, види збройних сил та підрозділи бойового забезпечення, та мають обов'язковий характер, крім виняткових обставин.

Особливу увагу, в порівнянні з попередньою редакцією, Спільна публікація JP 3-84 приділяє операціям підтримки цивільної влади силами оборони (Defence support of civil authorities (DSCA), раніше – «внутрішні операції»), що включають серед інших питання усвідомлення правових підстав проведення військових операцій та вимог місцевого законодавства, правил застосування сили та (або) ведення бойових дій, підготовки та укладання відповідних правових меморандумів про взаємопорозуміння з органами цивільної влади тощо.

Крім того, згідно зі Спільною публікацією JP 3-84, командувач об'єднаних сил та відповідний штаб через радника з правових питань забезпечуються правовою підтримкою не лише з питань застосування сили, але й адміністративного, договірнього, господарського, податкового, договірнього права, права інтелектуальної власності тощо [254, с. 48-50].

Ще одним керівним документом армії Сполучених Штатів Америки з питань правового забезпечення військ (сил) є польовий статут Сухопутних військ США FM 3-84 «Правове забезпечення операцій» (далі – Польовий статут FM 3-84).

Зазначений акт не встановлює детальні інструкції щодо правового реагування як під час виконання завдань на території Сполучених Штатів Америки, так і за кордоном, та передбачає гнучкість у прийнятті рішень з правових питань за таким же принципом, як приймаються рішення в умовах невизначеності командирами та військами армій Сполучених Штатів Америки.

Розділом IV Польового статуту FM 3-84 виокремлюються такі галузі права, в межах яких виконують завдання збройні сили:

адміністративне і цивільне право (визначають регулювання діяльності військ (сил) та взаємовідносини з цивільною владою);

договірне, фінансове та закупівельне право (охоплює питання фінансування та закупівлі послуг, питання контактування, забезпечення тощо);

військова юстиція (включає питання дисциплінарної практики, військового правосуддя);

право національної безпеки (охоплює питання конституційного права, дій у кіберпросторі, розвідувальної діяльності, міжнародного права, оперативного права (правових підстав та повноважень щодо ведення операцій), правового забезпечення космічних операцій, а також регулювання внутрішніх операцій на території Сполучених Штатів Америки).

Щодо окремих особливостей правового регулювання вищенаведених галузей зазначаємо.

Так, частина Польового статуту FM 3-84, що регулює питання договірного права, визначає не лише здійснювати консультації командирів (командувачів) щодо укладання та виконання контрактів, але й інформувати в питаннях щодо здійснення договірної роботи в районах бойових дій та інших надзвичайних умовах.

Міжнародне право, як складова права національної безпеки, включає питання застосування міжнародних угод, стороною яких є Сполучені Штати Америки та іноземного права. Зокрема увага повинна приділятися правовому забезпеченню розгортання військ (сил), що включає в себе підстави для проведення операцій, укладання угод про статус сил, впливу іноземного права на застосування військ тощо.

Окремий розділ (V) Польового статуту FM 3-84 присвячений правовій підтримці військовослужбовців та членів їх сімей, яка включає:

претензійну роботу в армії Сполучених Штатів Америки, зокрема щодо відшкодування шкоди здоров'ю або майну військовослужбовців у зв'язку з проходженням ними служби;

питання медико-експертного оцінювання та придатності до військової служби за станом здоров'я;

допомогу з особистих правових питань, які, за можливості, повинні бути вирішені до початку розгортання військ;

питання протидії правопорушенням сексуального характеру та підтримки їх жертв [255].

Крім того, ще одним керівним документом країн НАТО з питань цивільно-військового співробітництва є Посібник з функціонального планування цивільно-військової координації (CIMIC) НАТО (CFPG), проте основним його призначенням є опис процесу планування заходів цивільно-військового співробітництва офіцерами CIMIC у ході загального планування проведення військових операцій [246].

Варто зазначити, що в ході проведення операцій та інших заходів військовим контингентом Північноатлантичного альянсу, країни НАТО керуються принципом Host Nation Support (HNS), тобто підтримки приймаючої країни.

Підтримка приймаючої країни, або Host Nation Support – це цивільна та військова допомога, що надається в мирний, кризовий та воєнний час державою, що приймає збройні сили країн НАТО або інших країн-партнерів, що розміщуються, проводять дії (операції) або переміщуються транзитом через її територію.

До забезпечення вказаних заходів залучаються підрядні структури, що дозволяє укласти контракти щодо закупівлі товарів та послуг із комерційного сектора з урахуванням чинних правил та обмежень у приймаючій країні.

На останню, зокрема, покладається відповідальність за готовність цивільного сектору, саме в частині безперервності функціонування органів державної влади, спроможності реагувати на масові переміщення населення та можливі ситуації з великою кількістю постраждалих, стійкість сфер енергетики, цивільних комунікацій, продовольчої та транспортної сфер тощо.

Приймаюча країна (Host Nation) в тій мірі, в якій це можливо, відповідальна, зокрема, за інформування країни, що відправляє війська (сили) та відповідного командувача НАТО про національне законодавство (правила, регламенти); спроможності; про всі чинні домовленості щодо підтримки; сприяння та прискорення доступу до ресурсів цивільного середовища або навіть передає їх командувачу НАТО; надає медичну підтримку тощо [249].

Наприклад, збройні сили Федеративної Республіки Німеччини надають підтримку збройним силам країн дружніх держав, що перебувають на їх території (навіть тимчасово).

На виконання принципу Host Nation Support, Бундесвер здійснює широкий спектр консультативних та організаційних заходів, які включають в себе питання транспортного забезпечення, розміщення, харчування, медичного обслуговування, технічну підтримку тощо.

Надання такої допомоги є завданням не лише Бундесверу, але й цивільних органів влади та комерційних організацій, які сприяють у заходах логістичного забезпечення, наданні поліцейських, медичних послуг.

Щороку обробляється близько 1000 запитів на отримання Host Nation Support з боку Німеччини, які, за окремими винятками, є відплатними відповідно до загальноприйнятих умов організації Північноатлантичного договору або укладених індивідуальних угод [253].

Також практикується укладання договорів між Організацією Об'єднаних Націй та державами, на території яких розгортається миротворчий контингент, про статус сил (SOFA, скорочення з англійської «Status of Force Agreement») та про статус місії (SOMA, скорочення з англійської «Status of Mission Agreement»).

Вказані угоди здійснюють правове регулювання статусу іноземного військового контингенту та його учасників, визначають умови перебування, права та обов'язки сторін, питання привілеїв та імунітетів.

До їх змісту також включаються питання взаємодії з місцевим урядом, оподаткування, врегулювання претензій, здійснення цивільної або кримінальної юрисдикції, залучення ресурсів цивільного середовища тощо.

Проте конкретний зміст таких угод визначається виходячи з особливостей тієї чи іншої операції під егідою Організації Об'єднаних Націй [201].

Разом із тим, наразі більш актуальним питанням є не стільки вивчення та впровадження досвіду цивільно-військового співробітництва країн НАТО у повсякденно-службову та бойову діяльність Збройних Сил України, скільки навпаки, мова йде про можливість імплементації досвіду координації та взаємодії Збройних Сил України та інших складових оборони з цивільною компонентою в умовах повномасштабної збройної агресії на території своєї країни.

Так, Центром передового досвіду цивільно-військового співробітництва (Civil-Military Cooperation Centre of Excellence) – організацією, акредитованою в НАТО, діяльність якої спрямована на концептуальний і доктринальний розвиток, узагальнення набутого досвіду, освіти й науку за напрямом цивільно-військового співробітництва, опублікований попередній аналіз вивчення такого досвіду під час збройної агресії в Україні.

Як зазначається в публікації, для НАТО є критично важливим збирати аналітичні дані, проводити спостереження, узагальнювати набутий досвід та робити висновки з повномасштабного вторгнення Російської Федерації проти України, щоб краще зрозуміти вплив військових операцій на цивільне середовище і навпаки, вплив цивільних чинників на готовність і стійкість збройних сил.

Враховуючи, що раніше НАТО зосереджувався на цивільно-військовому співробітництві в контексті операцій «out-of-area» (поза територіями країн-членів НАТО), важливо переосмислити розуміння Альянсу щодо цивільно-військового співробітництва та оцінки цивільного середовища, щоб застосувати ці знання для протидії внутрішнім загрозам та в оборонному плануванні [251, с. 1-9].

Водночас Збройні Сили України, на відміну від військових операцій за участю країн Організації Північноатлантичного договору, здійснюють відсіч збройної агресії Російської Федерації на території власної держави, внаслідок чого цивільно-військове співробітництво реалізується насамперед у межах українського законодавства.

Відповідно, окремі правові механізми, визначені керівними документами НАТО (як приклад, з питань Host Nation Support, процедур щодо статусу сил (SOFA) та статусу місій (SOMA)) не можуть бути застосовані або взагалі, або на поточній стадії збройної агресії, у зв'язку з чим подальша імплементація стандартів НАТО з питань цивільно-військового співробітництва може здійснюватись скоріше на рівні політик, ніж конкретних механізмів.

### **3.2. Удосконалення правового регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України**

Сучасний етап розвитку відносин у сфері цивільно-військового співробітництва характеризується пошуком шляхів удосконалення правових механізмів його регулювання з урахуванням досвіду, здобутого як під час проведення антитерористичної операції на сході України (Операції об'єднаних сил), так і повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року.

Разом із тим, будь-які спроби покращити регулювання в цій сфері повинні враховувати комплексний характер цивільно-військового співробітництва, що проявляється в поєднанні публічно-правових та приватно-правових механізмів, які одночасно повинні бути враховані з метою усунення правових прогалин та створення передумов для рівної, добросовісної, ефективної взаємодії Збройних Сил України та інших складових сил оборони з цивільним сектором.

Погоджуємося з думкою О.О. Куткова, який зазначає, що наразі триває активний процес узгодження національних правових норм з питань цивільно-військового співробітництва з міжнародними стандартами. Водночас



подальший розвиток механізмів цивільно-військового співробітництва потребує розробки та впровадження концептуальної нормативно-правової бази для забезпечення єдності дій сил безпеки й оборони України [75, с. 85-86].

Не можемо погодитись з Ю.І. Руснаком, який вбачає подальший напрям розвитку законодавства в окресленій сфері у прийнятті окремого Закону України про цивільно-військове співробітництво, в якому відображатимуться «основні принципи, завдання та механізми взаємодії між військовими та цивільним населенням» [200].

Вбачається, що такий закон матиме декларативну роль, оскільки в ньому неможливо врахувати комплексний характер правовідносин у сфері цивільно-військового співробітництва. В той же час, ефективне правове регулювання в цій галузі потребує диференційованого підходу в залежності від конкретних напрямів здійснення такої взаємодії.

На нашу думку, узагальнення результатів, отриманих у попередніх розділах цього дослідження, дає змогу виокремити низку проблем правозастосування у сфері цивільно-військового співробітництва та визначити можливі напрями їх вирішення.

Так, вивчення історичного досвіду дає можливість встановити причини успіху або, навпаки, занепаду тих чи інших механізмів правовідносин, що, у свою чергу, дозволяє уникнути повторення помилок минулого та обрати правильні напрями подальшого розвитку суспільства та права.

Наприклад, повертаючись до періоду XVIII століття, відзначаємо поширену практику внутрішньогосподарської діяльності серед українського козацтва.

Так, практика кінних заводів, що були утворені при кожному полку з метою розведення та вирощування коней для господарських та військових потреб, сьогодні закономірно відійшла в минуле. Функції, що раніше покладались на кінноту (забезпечення мобільності військ, перевезення вантажів тощо) наразі виконуються із застосуванням військової техніки, й бойові підрозділи військових частин Збройних Сил України є виключно її користувачами,

втручання яких, за потреби, обмежується її поточним ремонтом та обслуговуванням.

Повністю трансформувалась система логістичного забезпечення, розвиток якої здійснюється в напрямі подальшої імплементації стандартів Північноатлантичного Альянсу.

З урахуванням таких змін та поточних викликів, ще більш дивним, на нашу думку, здається законодавче закріплення положень щодо підсобних господарств у Збройних Силах України.

Так, досвід військових поселень на території України у XIX столітті продемонстрував неефективність поєднання господарської діяльності та військової служби. Відсутність у військового командування належних компетенцій у питаннях сільського господарства мало наслідком архаїчність та технічну відсталість системи військових поселень, через що у 1857 році розпочався процес їх ліквідації.

Як було встановлено, в Положенні про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України визначається порядок ведення підсобних господарств.

Продукція, отримана в результаті їх діяльності, може спрямовуватись на планове забезпечення військової частини, на додаткове харчування визначеного особового складу та для продажу у випадках, передбачених Положенням про продовольче забезпечення Збройних Сил України у мирний час.

На нашу думку, жоден із визначених напрямів не відповідає призначенню Збройних Сил України щодо збройного захисту незалежності, територіальної цілісності та недоторканності України.

Ризики військових поселень XIX століття зберігаються в системі підсобних господарств Збройних Сил України і на сьогодні, що потребує осмислення необхідності збереження такого виду діяльності з боку законодавця.

Досвід, отриманий після 24 лютого 2022 року, засвідчив необхідність перегляду наукових підходів до визначення змісту та завдань цивільно-військового співробітництва, що здійснюється військами (силами).

Так, ті завдання і функції, що покладались на Збройні Сили України виходячи з умов ведення антитерористичної операції на сході України (Операції об'єднаних сил), не відповідають умовам, в яких Збройні Сили України виконують завдання наразі.

Наприклад, питання сприяння у відновленні пошкодженої внаслідок бойових дій цивільної інфраструктури знаходиться поза межами компетенції військових формувань та не може бути реалізованим з урахуванням відсутності як фінансових ресурсів, так і можливості їх спрямування на відповідні потреби, у зв'язку з чим повинно бути виключене з відповідних розділів Доктрини ЦВС, Тимчасової настанови з ЦВС та інших керівних документів Збройних Сил України.

З іншого боку, в умовах сьогодення перед Збройними Силами України постають нові виклики, що потребують подальших наукових досліджень, як питання, що стосуються соціального супроводу родин військовослужбовців та забезпечення їх соціальних гарантій тощо.

Надалі зазначаємо про важливість концептуального визначення будь-якої галузі суспільного життя для належного проведення її наукового дослідження. Саме наявність чіткого дефінітивного апарату є передумовою до системного вивчення правовідносин, розуміння меж дослідження, обсягу прав та обов'язків їх учасників.

М.І. Любченко зазначає, що в юридичній науці пропонується багато визначень терміна та пропонує авторське: «юридичний термін – це слово або словосполучення, яке виступає узагальненим найменуванням певного правового поняття або поняття, яке не є правовим, але в результаті функціонування у сфері юриспруденції набуває специфічних значеннєвих відтінків, вводиться в обіг представниками юридичної науки або законодавцем, характеризується емоційною нейтральністю та відносною стійкістю».

Тож до основних вимог із визначення поняття відносяться «сумірність, наявність лише суттєвих ознак, системність, нездатність спричинювати хибне коло, відсутність тавтології, відсутність заперечувальних ознак

незаперечуваного поняття, однозначність, несуперечливість визначенню понять інших стандартів, раціональна (оптимальна) стислість, визначеність поняття, мовна правильність визначення» [80, с. 45, 103].

Разом із тим, на нашу думку, визначення поняття «цивільно-військове співробітництво», закріплене в Законі України «Про оборону України» (як, зрештою, і його попередні редакції в Доктрині ЦВС, Положення про ЦВС та Тимчасовій настанові з ЦВС) вказаним вимогам відповідає не повністю з огляду на таке.

Так, цивільно-військове співробітництво, згідно з дефініцією законодавця, здійснюється, крім Збройних Сил України, також іншими військовими формуваннями.

Разом із тим, термін «інші складові сил оборони» є ширшим за «інші військові формування», оскільки включає також окремі правоохоронні органи (поліцію особливого призначення Національної поліції України) та розвідувальні органи (Службу зовнішньої розвідки України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, розвідувальний орган Державної прикордонної служби України).

Тому здається дещо нелогічним, що відповідно до профільного Закону України «Про оборону України», цивільно-військове співробітництво покладається не на всі органи, на які покладено функцію забезпечення оборони держави.

Крім того, здійснення цивільно-військового співробітництва покладається на всі військові формування, але, виходячи з визначення, його метою є створення сприятливих умов для виконання завдань та функцій, покладених виключно на Збройні Сили України.

Також додатковою метою цивільно-військового співробітництва є створення сприятливих умов для виконання «інших заходів, спрямованих на формування в цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву», проте не є зрозумілим, чому досягнення саме

цих заходів законодавець виокремлює з-поміж решти завдань та функцій, притаманних Збройним Силам України.

Наостанок вбачаються певні категорійні неточності у визначенні сторони, з якою взаємодіють та координуються Збройні Сили України та інші військові формування: якщо відносно органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування питання до законодавця в частині їх включення відсутні, не є повністю зрозумілим, чому іншими сторонами є громадські об'єднання (категорія що, наприклад, не включає благодійні організації), а також громадяни (поняття, що акцентує на правовому зв'язку фізичної особи з державою, і не включає в себе іноземців та осіб без громадянства).

До того ж, як зазначалось раніше, запровадження вказаного терміна в Законі України «Про оборону України» має декларативний характер, оскільки далі за текстом Закону України «Про оборону України» не зустрічається, знаходячи своє відображення в Законах України «Про Збройні Сили України», «Про основи національного супротиву», що суперечить практиці нормотворчої діяльності.

З огляду на зазначене, пропонується внести зміни до Закону України «Про оборону України» (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., № 49, ст. 420 із такими змінами), а саме абзац двадцять дев'ятий частини першої статті 1 викласти в такій редакції:

«цивільно-військове співробітництво — комплекс заходів Збройних Сил України та інших складових сил оборони щодо координації та взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, які не входять до складу сил оборони, з метою створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України та іншими складовими сил оборони покладених на них завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора».

Внесення таких змін, на нашу думку, забезпечить належну однозначність та визначеність цивільно-військового співробітництва, зрозумілість суб'єктного складу здійснення таких заходів та їх мети.

Продовжуючи аналіз взаємовідносин Збройних Сил України з іншими суб'єктами цивільно-військового співробітництва, зазначаємо про взаємозалежність ефективності їх взаємодії від якості правового регулювання таких відносин.

У частині, що стосується господарської діяльності у Збройних Силах України, вбачається за необхідне внесення змін у законодавство в напрямі зменшення кількості видів дозволеної господарської діяльності (наразі їх 147) з урахуванням пріоритету виконання військовими підрозділами завдань з оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Так, наприклад, якщо вид економічної діяльності «85.42 – Вища освіта» є цілком обґрунтованим у діяльності вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України, «86.10 – Діяльність лікарняних закладів» – у діяльності військово-медичних установ Збройних Сил України, то є незрозумілим, який саме позитивний вплив на обороноздатність може здійснювати господарська діяльність за такими КВЕД, як наприклад, «01.11 – Вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур», «95.23 – Ремонт взуття та шкіряних виробів», «96.02 – Надання послуг перукарнями та салонами краси» тощо.

З огляду на зазначене, потребують переосмислення положення Закону України «Про господарську діяльність у Збройних Силах України», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку видів господарської діяльності, здійснення якої дозволяється військовим частинам Збройних Сил», «Про затвердження Порядку надання дозволу військовим частинам Збройних Сил на передачу закріпленого за ними рухомого та нерухомого майна в оренду», наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про облік та використання коштів спеціального фонду державного бюджету в Міністерстві оборони України» та інші відомчі нормативно-правові акти щодо доцільності здійснення господарської діяльності в Збройних Силах України в поточних обсягах.

Додатково пропонується внести зміни до Закону України «Про використання земель оборони» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 14, ст. 209 із такими змінами), а саме частину другу статті 4 виключити.

Так, положення частини другої статті 4 цього Закону передбачають право вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях оборони, переданих у постійне користування військовим частинам відповідно до порядку, визначеного Кабінетом Міністрів України.

Проте, як було встановлено раніше, порядок надання такого дозволу дотепер не прийнятий, а сам зміст правової норми є таким, що не відповідає умовам сьогодення.

Також потребують удосконалення окремі питання правового регулювання оренди житлових приміщень для забезпечення житлом військовослужбовців, які виконують бойові (спеціальні) завдання.

Пропонується внести зміни до наказу Міністерства оборони України від 31 липня 2018 року № 380 «Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 06 вересня 2018 року за № 1020/32472, а саме:

1. У розділі X:

1) пункт 1 доповнити новим абзацом такого змісту:

«Райони ведення бойових дій для цілей цього пункту визначаються відповідно до наказів Головнокомандувача Збройних Сил України»;

2) пункт 2 доповнити новим абзацом такого змісту:

«У разі відсутності для населеного пункту затверджених норм споживання енергоносіїв, тепла та води, в договорі зазначаються норми їх споживання відповідно до норм споживання енергоносіїв, тепла та води, затверджених КЕУ, КЕВ (КЕЧ) району, в зоні відповідальності якого знаходиться житло».

Вказані зміни мають на меті забезпечити однозначність тлумачення в частині визначення нормативно-правового акта, яким передбачаються райони

ведення бойових дій для цілей оренди житла, а також забезпечити можливість укладання таких договорів у разі відсутності затверджених норм споживання енергоносіїв, тепла та води у відповідному населеному пункті.

Крім того, до пункту 2 розділу X Інструкції № 380 необхідно включити положення про незастосування до вказаних відносин оренди норм частини першої статті 816 та частини першої статті 817 Цивільного кодексу України, залишивши право на визначення осіб, що проживатимуть в орендованому житлі, за командиром військової частини або уповноваженій ним особі, а також положеннями щодо можливості розірвання укладеного договору без необхідності завчасного попередження орендодавця в разі, якщо військова частина виведена за межі району ведення бойових дій.

Щодо удосконалення врегулювання закупівлі товарів ритуального призначення, існує потреба у внесенні змін до Алгоритму дій посадових осіб під час організації транспортування та поховання тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України на території України, що затверджується Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Так, пропонується визначити, що обставиною, за якої командир військової частини не має можливості закупівлі предметів ритуальної належності, є виконання військовою частиною завдань у складі угруповань військ (сил) в районах ведення бойових (спеціальних) дій.

Вказана зміна, з одного боку, має на меті попередити зловживання з боку командирів та відповідальних осіб військових частин щодо перекладання відповідальності за забезпечення поховання (кремації) комплектом ритуальних товарів на територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, а з іншого, – не допустити з боку представників вказаних центрів відмов здійснювати закупівлю у зв'язку з вільним трактуванням поняття положень вищезазначеного алгоритму.

До того ж, вбачається за доцільне переглянути планову орієнтовну вартість одного комплекту предметів ритуальної належності в бік збільшення.



Що стосується взаємодії Збройних Сил України з громадськими об'єднаннями (організаціями), найперше вбачається за необхідне усунути прогалину у визначенні в Законі України «Про оборону України» поняття цивільно-військового співробітництва, згідно з яким благодійні організації не є його стороною.

Також з метою усунення правової невизначеності, пов'язаної з відсутністю єдиного визначеного зразка документа про обставини отримання поранення (загибелі) волонтера, а також процедурою звернення для його отримання, що може призводити до нереалізації права на виплату одноразової грошової допомоги особами, що таке право набули, пропонується таке.

Інструкцією з діловодства у Збройних Силах України, затвердженою наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 31 січня 2024 року № 40 (зі змінами) (далі – Інструкція з діловодства у ЗС України) встановлюються «загальні вимоги до документування управлінської інформації та організації роботи з документами, створеними в паперовій та електронній формі в Апараті Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральному штабі Збройних Сил України, командуваннях видів, родів військ (сил) Збройних Сил України, органах військового управління, штабах угруповань військ (сил), військових частинах (установах) Збройних Сил України (далі – військові частини, установи), включаючи їх підготовку, реєстрацію, облік, зберігання і контроль за виконанням» [143, п. 1.1].

Отже, підготовка документа «Свідчення командира (начальника)», його реєстрація, облік, зберігання, а також подальше надання за запитом волонтера або батьків (утриманців) загиблого (померлого) волонтера, їхніх законних представників чи уповноважених осіб, мають здійснюватися відповідно до вимог Інструкції з діловодства у ЗС України.

Водночас види документів, що створюються у Збройних Силах України, визначені пунктом 2.1.6 Інструкції з діловодства у ЗС України.

Такого документа як «Свідчення (командира, начальника)» вказаним переліком не передбачено.

Постає питання стосовно документального оформлення такого Свідчення командира (начальника), щодо чого зазначаємо таке.

Пунктом 2.1.1 Інструкції з діловодства у ЗС України визначено, що «підставою для створення документів у військовій частині (установі) є необхідність у засвідченні наявності та змісту управлінських дій, передача, зберігання і використання інформації протягом визначеного часу».

Вбачається, що саме потреба у зберіганні й подальшому використанні інформації про смерть (загибель) або поранення волонтера з метою подальшого отримання одноразової грошової допомоги особами, що мають на це право, може слугувати підставою створення відповідного документа у військовій частині.

Щодо форми Свідчення командира (начальника) вважаємо, що такі відомості не можуть бути надані у формі довідки, оскільки відповідно до пункту 2.8.4 Інструкції з діловодства у ЗС України, довідки видаються працівникам Збройних Сил України, особам, звільненим із військової служби, членам їх сімей. Вказаний перелік є виключним.

Зважаючи на це, приходимо до висновку, що через відсутність затвердженого зразка Свідчення командира (начальника), таке свідчення створюється в довільній формі за видом документа «службовий лист» з обов'язковим зазначенням:

обов'язкових реквізитів документа, а саме найменування військової частини – автора документа, дати, реєстраційного індекса, заголовку до тексту, тексту, підпису (пункт 2.1.8 Інструкції з діловодства);

місця, дати та військового формування, якому надавалась волонтерська допомога (відомості з листа Міністерства у справах ветеранів України від 09 травня 2025 року № 9728/1.3/3.1-25).

Крім того, на нашу думку в реквізиті тексту такого документа обов'язково повинні бути відображені фактичні обставини отримання поранення (контузії,

травми або каліцтва) або загибелі (смерті) волонтера та відомості, які дозволяють однозначно його ідентифікувати.

Разом з тим вбачається, що командир військової частини (підрозділу), відображаючи вищезазначені відомості у свої свідченнях, повинен оперувати достовірними, документально підтвердженими даними з посиланням на відповідні підстави, не допускаючи викривлення її змісту.

Для вирішення цього питання пропонуємо такий механізм.

Пунктом другим наказу Міністерства оборони України від 05 лютого 2024 року № 80/нм у новій редакції викладено Інструкцію з ведення Історичного формуляра, Історичної довідки та Журналу бойових дій, затверджену наказом Міністерства оборони України від 06 жовтня 2020 року № 363 [131].

Пунктом 2 розділу IV цієї Інструкції визначено, що ведення Журналу бойових дій здійснюється в довільній формі на підставі оперативних директив, бойових наказів, розпоряджень, зведень, бойових донесень тощо, а також усних розпоряджень старших начальників і командирів.

Виходячи з вимог пункту 2 розділу IV зазначеної Інструкції, пропонується:

зобов'язати командирів військових частин, в районах відповідальності яких волонтером отримано поранення (контузію, травму або каліцтво) або загинув (помер) волонтер, забезпечити внесення до журналу бойових дій військових частин інформації про місця, дати та військові формування, яким надавалась волонтерська допомога, фактичні обставини отримання поранення (контузії, травми або каліцтва) або загибелі (смерті) волонтера та відомості, які дозволяють однозначно його ідентифікувати;

зобов'язати командирів військових частин на підставі внесених записів до журналу бойових дій надавати, за запитом волонтерів або батьків та утриманців загиблих (померлих) волонтерів (їх законних представників або уповноважених осіб), Свідчення командира (начальника) з дотриманням вищенаведених вимог.

довести такі вимоги до окремих військових частин.

Вказані заходи, на нашу думку, забезпечать можливість отримання Свідчення командира (начальника) особами, які мають право на призначення одноразової грошової допомоги у зв'язку з загибеллю (смертю) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги у визначених районах.

У частині, що стосується взаємодії Збройних Сил України та органів державної, виконавчої влади, потребують удосконалення механізми правового регулювання закупівлі з місцевих бюджетів матеріальних засобів для передачі військовим частинам (установам, організаціям) [73].

До того ж, в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України нагальним є питання удосконалення механізмів будівництва та належної експлуатації інженерно-технічних (фортифікаційних) споруд.

Зокрема, потребує правового закріплення режим тимчасового зайняття земельних ділянок для будівництва фортифікаційних споруд та механізм відновлення прав та компенсацій для власників таких ділянок [205].

Також необхідна розробка чітких критеріїв терміновості оборонних потреб та механізму справедливого відшкодування збитків у ході здійснення реквізиції земельних ділянок для зазначених потреб [98].

Що стосується права заінтересованих осіб (зокрема військових частин Збройних Сил України) вимагати встановлення сервітуту у вигляді права на будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, необхідно здійснити законодавче закріплення порядку встановлення такого сервітуту, характеру відплатності та строку його встановлення.

Також потребують подальшої уваги питання правового забезпечення соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей із залученням органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань,

зокрема в частині реалізації передбачених законодавством соціальних гарантій для цієї категорії осіб.

Підсумовуючи вищесказане зазначаємо, що удосконалення правового регулювання цивільно-військового співробітництва повинно враховувати дуалістичну природу цих відносин: публічно-правову та приватно-правову, що потребує комплексного підходу.

Поточний стан правового регулювання взаємодії Збройних Сил України та цивільного сектору, що сформувався до початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, потребує перегляду з метою приведення правових норм до викликів сьогодення.

Беззаперечно, шляхи подальшого розвитку цивільно-військового співробітництва повинні враховувати потребу в гармонізації правових норм не лише в межах відповідних галузей права внутрішнього законодавства (цивільного права з адміністративним, земельним тощо), але й з урахуванням потреби в імплементації стандартів Організації Північноатлантичного договору.

## ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження правового регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України сформульовані такі висновки та пропозиції:

1. Історичний досвід свідчить, що одним із факторів успішного виконання завдань, покладених на збройні сили, є ефективність їх взаємодії з цивільним сектором. На території сучасної України, в залежності від хронологічного періоду, такі взаємовідносини могли як будуватись на рівноправних, партнерських засадах (наприклад, при купівлі зброї та укладенні контрактів на продовольче забезпечення за часів Української Народної Республіки), так і мати примусовий, а інколи, за сучасними поглядами, протиправний характер (зокрема, у взаємовідносинах Війська Запорозького з мешканцями Наддніпрянщини у XVII столітті, а в більш наближені до сьогодення періоди – в діяльності окупаційних сил Третього Рейху та Червоної армії). За часів незалежності України розвиток цивільно-військового співробітництва розпочався із запровадженням антитерористичної операції та спрямований на імплементацію підходів країн Організації Північноатлантичного договору.

2. В українській науковій спільноті відмінність поглядів на цивільно-військове співробітництво пов'язується як з можливістю його вивчення крізь призму різних галузей права, так і з нелінійним розвитком цього інституту, що дозволяє акцентувати увагу в наукових дослідженнях на різних аспектах практичної діяльності: питаннях гуманітарного характеру та координації зусиль з органами державної влади (колективи авторів Національного університету оборони України, Національної академії Національної гвардії України), підготовки цивільних осіб до військової служби (О.О. Ноздрачов), участі військових частин у цивільних правовідносинах (В.Й. Кісель) або їх господарської діяльності (Е.Г. Бойченко) тощо. Водночас серед

українських вчених існуючі дослідження правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, мають фрагментарний характер.

3. Необхідно розмежувати цивільно-військове співробітництво як комплекс заходів, що здійснюється Збройними Силами України, від завдань, що покладаються на фахівців підрозділів цивільно-військового співробітництва організаційних структур Збройних Сил України. Такий підхід відповідає підходам країн Організації Північноатлантичного договору, за якого вказана діяльність є спільним завданням усіх союзних сил та не є монопольною виключно для офіцерів цивільно-військового співробітництва, які здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення за вказаним напрямом.

4. До складу сил оборони, разом із Збройними Силами України, належать:

військові формування (Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України);

правоохоронні органи (поліція особливого призначення Національної поліції України);

розвідувальні органи (Служба зовнішньої розвідки України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, розвідувальний орган Державної прикордонної служби України).

Зазначено, що всі вищеперелічені органи можуть і повинні бути суб'єктами цивільно-військового співробітництва, оскільки під час здійснення покладеної на них функції з оборони держави вони стикаються із такими ж викликами та потребами щодо взаємодії з невійськовою компонентною, як і Збройні Сили України.

5. Поняття «цивільно-військове співробітництво» в українському правовому полі вперше відображено в Положенні про цивільно-військове співробітництво, затвердженому наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 20 грудня 2017 року № 446, зазнало змін із затвердженням Доктрини «Цивільно-військове співробітництво»

02 липня 2020 року та, зрештою, отримало таке законодавче закріплення в Законі України від 06 грудня 1991 року № 1932-XII «Про оборону України» (зі змінами).

Проте, вбачаються окремі недоліки в дефініції зазначеного терміна, зокрема: його декларативний характер (через відсутність подальшого застосування за текстом вищезгаданого Закону), застосування щодо однієї зі сторін цивільно-військового співробітництва поняття «інші військові формування» замість ширшого «інші складові сил оборони» (що звужує суб'єктний склад), а також визначення іншою стороною взаємодії «органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, організацій та громадян», що, наприклад, не включає благодійні організації, юридичних осіб приватної форми права, а також фізичних осіб з числа іноземців та осіб без громадянства.

До того ж, не до кінця зрозумілими є мотиви законодавця щодо визначення мети цивільно-військового співробітництва, за поточного формулювання якої, по-перше, не передбачено необхідності створення сприятливих умов для виконання завдань всіма військовими формуваннями (іншими складовими сил оборони), а по-друге, з неочевидних підстав виокремлено з-поміж всіх завдань та функцій, покладених на Збройні Сили України, завдання з «формування в цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву».

З огляду на зазначене, запропоновано внести зміни до Закону України «Про оборону України» (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., № 49, ст. 420 з такими змінами), а саме, абзац двадцять дев'ятий частини першої статті 1 викласти в такій редакції:

«цивільно-військове співробітництво — комплекс заходів Збройних Сил України та інших складових сил оборони щодо координації та взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, які не входять до складу сил оборони, з метою створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України



та іншими складовими сил оборони покладених на них завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора».

6. Цивільні правовідносини, що виникають із цивільно-військового співробітництва, мають всі притаманні таким правовідносинам обов'язкові елементи: суб'єкти (організаційні структури Збройних Сил України та інших військових формувань, з одного боку, та фізичні особи, громадські об'єднання зі статусом юридичної особи, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування – з іншого), об'єкти (матеріальні, так і нематеріальні блага, з приводу якого такі правовідносини виникають), зміст, усталений для такого роду правовідносин, а також спільну мету.

Учасники цивільних правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, є юридично рівними (незважаючи на наявність у їх складі спеціального суб'єкта – організаційних структур Збройних Сил України та інших військових формувань), а в інших випадках вказані відносини будуть регулюватися вже нормами не цивільного, а іншого права (адміністративного, фінансового тощо).

Проте, в частині диспозитивності варто зазначити, що організаційні структури Збройних Сил України мають певні обмеження щодо дій на власний розсуд (наприклад, у частині повноважень розпорядження майном), будучи зобов'язаними дотримуватись обмежень, визначених галузевими нормативно-правовими актами (наказами Міністерства оборони України, іншими наказами (розпорядженнями) старших начальників, положеннями, інструкціями тощо).

7. Цивільні правовідносини, що виникають із цивільно-військового співробітництва, можуть мати як договірний, так і позадоговірний характер. Поряд із тим, окремі види договірних правовідносин, учасниками яких є військові частини (установи) Збройних Сил України, мають свої особливості.

8. Чинними керівними документами передбачено право військових частин вести підсобне господарство. Разом із тим, на нашу думку, така діяльність не відповідає основному призначенню Збройних Сил України щодо збройного захисту незалежності, територіальної цілісності та

недоторканності України, через що потребує переосмислення необхідності її збереження.

9. Що стосується господарської діяльності у Збройних Силах України, висловлено думку щодо необхідності внесення змін у законодавство в напрямі зменшення кількості видів дозволеної господарської діяльності (наразі їх 147) з урахуванням пріоритету виконання військовими підрозділами завдань з оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

10. Запропоновано внести зміни до Закону України «Про використання земель оборони» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 14, ст. 209 із такими змінами), а саме, частину другу статті 4 виключити, таким чином скасувавши положення, що передбачають право вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях оборони, переданих у постійне користування військовим частинам, через їх архаїчність та неможливість застосування на практиці через відсутність порядку отримання такого дозволу.

11. З метою розміщення особового складу під час виконання завдань військами (силами), командирам військових частин Збройних Сил України дозволено укладати договори оренди житлових приміщень, які мають свої особливості: обов'язковість виконання завдань військовою частиною в районах бойових дій, необхідність погодження з КЕУ, КЕВ (КЕЧ) району та визначення в умовах договору порядку сплати комунальних послуг та спожитих енергоносіїв, за відсутності приладів обліку яких передбачено зазначати норми їх споживання як для гуртожитку у відповідному населеному пункті.

Для забезпечення однозначного розуміння механізму визначення районів ведення бойових дій для цілей оренди житла, а також можливості укладання таких договорів у разі відсутності затверджених норм споживання енергоносіїв, тепла та води у відповідному населеному пункті, запропоновано внести зміни до наказу Міністерства оборони України від 31 липня 2018 року № 380 «Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців

Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 06 вересня 2018 року за № 1020/32472, а саме:

1. У розділі X:

1) пункт 1 доповнити новим абзацом такого змісту:

«Райони ведення бойових дій для цілей цього пункту визначаються відповідно до наказів Головнокомандувача Збройних Сил України»;

2) пункт 2 доповнити новим абзацом такого змісту:

«У разі відсутності для населеного пункту затверджених норм споживання енергоносіїв, тепла та води, в договорі зазначаються норми їх споживання відповідно до норм споживання енергоносіїв, тепла та води, затверджених КЕУ, КЕВ (КЕЧ) району, в зоні відповідальності якого знаходиться житло».

12. Встановлено, що договори про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг із транспортування тіл не є самостійними видами цивільно-правових договорів, а різновидами договорів купівлі-продажу та договору перевезення, які характеризуються особливим предметом (ритуальні товари та послуги із транспортування тіл (останків) загиблих військовослужбовців відповідно) та однією зі сторін цих договорів, якою виступають військова частина або територіальний центр комплектування та соціальної підтримки.

Запропоновано внести зміни до Алгоритму дій посадових осіб під час організації транспортування та поховання тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України на території України, що затверджується Головнокомандувачем Збройних Сил України, а саме визначити, що обставиною, за якої командир військової частини не має можливості закупівлі предметів ритуальної належності є виконання військовою частиною завдань у складі угруповань військ (сил) у районах ведення бойових (спеціальних) дій. До того ж, вбачається за доцільне переглянути планову орієнтовну вартість одного комплексу предметів ритуальної належності в бік збільшення.

13. Між Збройними Силами України та фізичними особами можуть виникати не лише договірні, але й недоговірні зобов'язання, що випливають із цивільно-військового співробітництва: щодо публічної обіцянки винагороди без оголошення конкурсу (наприклад, пропозиція винагороди за викрадену бойову авіаційну техніку окупантів), публічної обіцянки винагороди за результатами конкурсу (як конкурс «Війна в об'єктиві», оголошений Командуванням Сил територіальної оборони Збройних Сил України), зобов'язання, що виникають унаслідок односторонньої волі їх учасників тощо.

Вважаємо, що зобов'язання, які виникають унаслідок настання передбачених законом юридичних фактів, хоча й мають місце, але не випливають із цивільно-військового співробітництва, оскільки їх метою не є створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, зокрема на території держави-агресора або формування в цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву.

14. Встановлено, що для наявності цивільних правовідносин між організаційними структурами Збройних Сил України та громадськими об'єднаннями останні повинні мати статус юридичної особи. Разом із тим, є окремі особливості в діяльності, пов'язаної з наданням волонтерської допомоги Збройним Силам України: заборона індивідуальної допомоги, залучення неповнолітніх волонтерів, а також обов'язковість, у разі наявності волевиявлення військових частин – отримувачів такої допомоги, укладання письмового договору про надання волонтерської допомоги.

15. Зазначено, що співпраця Збройних Сил України та волонтерських організацій не обмежується виключно питаннями забезпечення матеріальних потреб військ (сил), а включає також питання координації надання допомоги цивільному населенню та координації діяльності, спільної реалізації заходів з пошуку та евакуації тіл (останків) загиблих військовослужбовців Збройних Сил України та цивільних осіб, заходів протимінної діяльності тощо.

16. З метою усунення невизначеності, пов'язаної з відсутністю єдиного зразка Свідчення командира (начальника) військового формування про обставини отримання поранення (загибелі) волонтера, а також процедурою звернення для його отримання, що може призводити до нереалізації права на виплату одноразової грошової допомоги особам, які таке право набули, запропоновано:

зобов'язати командирів військових частин, в районах відповідальності яких волонтером отримано поранення (контузію, травму або каліцтво) або загинув (помер) волонтер, забезпечити внесення до журналу бойових дій військових частин інформації про місця, дати та військові формування, яким надавалась волонтерська допомога, фактичні обставини отримання поранення (контузії, травми або каліцтва) або загибелі (смерті) волонтера та відомості, які дозволяють однозначно його ідентифікувати;

зобов'язати командирів військових частин на підставі внесених записів до журналу бойових дій надавати, за запитом волонтерів або батьків та утриманців загиблих (померлих) волонтерів (їх законних представників або уповноважених осіб), Свідчення командира (начальника), із зазначенням обов'язкових реквізитів документа, місця, дати та військового формування, якому надавалась волонтерська допомога, а також фактичних обставин отримання поранення (контузії, травми або каліцтва) або загибелі (смерті) волонтера та відомостей, які дозволяють однозначно його ідентифікувати.

17. Відмічено провідну роль публічно-правового регулювання взаємовідносин, пов'язаних із запровадженням та здійсненням заходів правового режиму воєнного стану військовим командуванням та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування.

18. Підкреслено декларативну роль меморандумів між військовими частинами (установами) та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, що, прогнозовано, не дозволяє розглядати їх укладання як шлях до покращення матеріального забезпечення військових частин (установ). Більш дієвим способом підтримки військ (сил) є надання останнім

субвенцій з місцевих бюджетів (міжбюджетні трансферти) відповідно до положень пункту 22<sup>5</sup> Бюджетного кодексу України, постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 року № 252 «Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану», або здійснення передачі майна для задоволення визначених потреб.

19. Найбільш ефективними способами використання земельних ділянок для потреб будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд є примусове відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану (зокрема, реквізиція земельних ділянок комунальної форми власності) та встановлення земельних сервітутів. Зазначено, що для належної реалізації права заінтересованих осіб (зокрема, військових частин Збройних Сил України) вимагати встановлення сервітуту у вигляді права на будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, необхідно здійснити законодавче закріплення порядку встановлення такого сервітуту, характеру відплатності та строку його встановлення.

20. Взаємодія Збройних Сил України та органів виконавчої влади, місцевого самоврядування також може здійснюватись у напрямках залучення інфраструктури для проведення заходів деконтамінації (знезараження) військ (сил), задоволення потреб лікувально-евакуаційного забезпечення завдяки залученню цивільних ресурсів, здійснення соціальних послуг із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей, зокрема в межах експериментального проєкту із запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей (постанова Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2023 року № 1050) тощо.

21. Зазначено, що до основних керівних актів з питань цивільно-військового співробітництва у Північноатлантичному альянсі відносяться: Директива МС 411/2 від 12 травня 2014 року, яка визначає військову політику країн НАТО щодо цивільно-військового співробітництва і цивільно-військової

взаємодії (наразі очікується публікація у редакції МС 411/3), Доктрина цивільно-військового співробітництва АJP-3.19 та Посібник з функціонального планування цивільно-військової координації (CIMIC) НАТО (CFPG). Цивільно-військове співробітництво, в розумінні країн НАТО визначається як «спільна функція, що включає в себе набір сил і засобів, необхідних для підтримки досягнення місій і дозволяє командуванню НАТО ефективно брати участь у широкому спектрі цивільно-військової взаємодії з різними невійськовими суб'єктами».

Крім того, у Сполучених Штатах Америки окремі питання правового регулювання цивільно-військового співробітництва відображені у спільній публікації «Правове забезпечення» JP 3-84 від 02 серпня 2016 року та польовий статут Сухопутних військ США FM 3-84 «Правове забезпечення операцій».

22. Разом із тим, зроблені висновки, що наразі більш актуальним питанням є не стільки вивчення та впровадження досвіду цивільно-військового співробітництва країн НАТО в повсякденно-службову та бойову діяльність Збройних Сил України, скільки навпаки, мова йде про можливість імплементації досвіду Збройних Сил України та інших складових оборони, здобутого в умовах повномасштабної збройної агресії на території своєї країни, оскільки раніше Північноатлантичний альянс зосереджувався на цивільно-військовому співробітництві в контексті операцій «out-of-area» (поза територіями країн-членів НАТО).

Водночас Збройні Сили України здійснюють відсіч збройної агресії Російської Федерації на території власної держави, внаслідок чого цивільно-військове співробітництво реалізується насамперед у межах українського законодавства.

Відповідно окремі правові механізми, визначені керівними документами НАТО (як приклад, з питань Host Nation Support, процедур щодо статусу сил (SOFA) та статусу місій (SOMA)) не можуть бути застосовані або взагалі, або на поточній стадії збройної агресії, через що подальша імплементація

стандартів НАТО з питань цивільно-військового співробітництва може здійснюватись скоріше на рівні політик, ніж конкретних механізмів.

23. Наголошено, що удосконалення правового регулювання цивільно-військового співробітництва повинно враховувати дуалістичну природу цих відносин: публічно-правову та приватно-правову, що потребує комплексного підходу та перегляду з метою приведення правових норм до викликів сьогодення. Шляхи подальшого розвитку цивільно-військового співробітництва повинні враховувати потребу у гармонізації правових норм не лише в межах відповідних галузей права внутрішнього законодавства (цивільного права з адміністративним, земельним тощо), але й з урахуванням потреби в імплементації стандартів Організації Північноатлантичного договору.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алгоритм дій посадових осіб, відповідальних за організацію транспортування та поховання (кремацію) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України у 2023 році : затв. Головнокомандувачем ЗС України від 11.03.2023.
2. Антонов В. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
3. Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. : Монографія. Київ : Наук. думка, 1969. 222 с.
4. Арабаджи Н. Б. Правоохоронна функція Національної поліції. *Актуальні проблеми політики*. 2022. № 70. Р. 10–15. URL: <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.2>
5. Басай О. В. Принцип юридичної рівності учасників цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. С. 354–360. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/14180fce-8ee5-49f2-9bb4-9d1346f6913a/content>
6. Бевз Т. С. Питання розподілу місцевого бюджету в умовах воєнного стану. *Малиновські читання : Х Міжнар. науково-практ. конф., м. Острог, 24 листоп. 2023 р. Острог, 2023. С. 12–13.* URL: <https://doi.org/10.25264/24.11.2023-1>
7. Бережной С. М. Система суб'єктів захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. *Kyiv law journal*. 2023. № 1. С. 149–156. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.22>
8. Бериславська О. М. Структурно-функціональна характеристика системою підготовки фахівців цивільно-військового співробітництва. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 4. С. 111–121.
9. Бериславська О. М. Цивільно-військове співробітництво як вид суспільно-правових відносин у системі публічного управління. *Journal of*

*Scientific Papers "Social development and Security". 2019. Vol. 9, no. 2. P. 23–36.*

URL: <https://doi.org/10.33445/sds.2019.9.2.3>

10. Бескоровайний С. Я. Участь військових частин і військовослужбовців у цивільних правовідносинах. *Юридична наука*. 2013. № 12. С. 105–113.

11. Белай С. В., Воробйов В. І. Удосконалення механізмів врегулювання сучасних збройних конфліктів всередині держави: актуальні питання забезпечення державної безпеки України в умовах збройного протистояння. *Честь і закон*. 2017. № 4 (63). С. 4–11.

12. Белай С. В., Минько В. О. Етичні аспекти розвитку системи цивільно-військового співробітництва у формуваннях Національної гвардії України. *Честь і закон*. 2019. № 4 (71). С. 55–63.

13. Бойченко Е. Г. Правове регулювання господарської діяльності військових частин Збройних сил України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2015. 242 с.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7f80563d-45d7-49d8-a96e-23737d83eb5e/content>

14. Бомбергер І. Л., Собко А. В. До питання про поняття та ознаки правоохоронних органів у правовій доктрині та законодавстві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2020. Vol. 1, no. 61. P. 16–20. URL: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.61-1.3>

15. Борецька Н. П., Крапівіна Г. О., Марченко І. Ф. Досягнення стабільності розвитку соціуму в глобальних змінах (на прикладі волонтерства). *International science journal of management, economics & finance*. 2024. Т. 3, № 5. С. 29–36. URL: <https://doi.org/10.46299/j.isjmef.20240305.04>

16. Борисова В. І. Базові принципи цивільного права України. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2018. С. 12–15. URL: [https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25\\_05\\_2018/pdf/1.pdf](https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/1.pdf)

17. Бринцев В. В., Гулак Ю. С. Цивільно-військові відносини та деякі особливості демократичного цивільного контролю над силами оборони України. *Наука і оборона*. 2020. Т. 11, № 2. С. 14–24. URL: <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2020-11-2-14-24>
18. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. 1728 с.
19. Бюджетний кодекс України : Кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI : станом на 5 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
20. Вашкович В. В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2019. 220 с.
21. Верещак О. О. Військово-цивільне співробітництво та національна стійкість: досвід НАТО. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 2. С. 152–157. URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.2.26>
22. Військовий ін-т Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Робоча програма навчальної дисципліни "Спільна доктрина цивільно-військового співробітництва у відповідності до стандарту НАТО". URL: [https://mil.knu.ua/uploads/45\\_989058465.pdf](https://mil.knu.ua/uploads/45_989058465.pdf)
23. Володимир Зеленський: "До контрнаступу ми готові" - BBC News Україна. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-65548618>
24. Гамбург І. А. Правова регламентація особливостей здійснення господарської діяльності у Збройних Силах України. *Міжнародний електронний науково-практичний журнал «WayScience»*. 2018. № 1(1). С. 50–60. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2018/08/WayScience-Vipusk-zhurnalu----1.pdf>
25. Ганненко С. О. Проблемні питання реалізації заходів протимінної діяльності України під час ведення бойових дій. *Надзвичайні ситуації: попередження та ліквідація*. 2020. Т. 4, № 1. С. 25–30.

26. Голубєва Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 34. С. 282–286. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/2534/2413>
27. Голубєва Н. Ю. Зобов'язання із публічної обіцянки винагороди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2005. 22 с.
28. Гордєєва Т., Лазарева А. Соціальна робота в громаді з учасниками бойових дій, що були нещодавно демобілізовані. *Grani*. 2023. Т. 26, № 3. С. 69–73. URL: <https://doi.org/10.15421/172350>
29. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення : монографія / ред.: О. О. Кіт та ін. Київ : Алерта, 2023. 304 с.
30. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях : Постанова Каб. Міністрів України від 19.08.2015 № 604 : станом на 13 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604-2015-п#Text>
31. Деякі питання Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України : Постанова Каб. Міністрів України від 07.09.2020 № 819 : станом на 2 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2020-п#Text>
32. Деякі питання підвищення обороноздатності держави на період воєнного стану в Україні : Постанова Каб. Міністрів України від 29.12.2023 № 1415 : станом на 25 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1415-2023-п#Text>
33. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Постанова Каб. Міністрів України від 06.12.2022 № 1364 : станом на 16 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-п>

34. Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 11.03.2022 № 252 : станом на 11 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-п#Text>
35. Дмитрук І. М. Основи цивільного та сімейного права України : навч.-метод. посіб. Миколаїв : Вид. дім «Гельветика», 2019. 156 с.
36. Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» : від 02.07.2020 № 15860/С. 2020. 2 лип.
37. Допис користувача Генеральний штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. *Facebook* – *Anmelden oder Registrieren*. URL: <https://www.facebook.com/share/p/19jTkTQMqN/>
38. Допис користувача David Braun. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1Axt95FmHv/>
39. Доручення заступника начальника ГШ ЗС України : Доручення від 12.08.2022 № 31094/С.
40. Дробіна І. О. Правове забезпечення надання волонтерської допомоги Збройним Силам України : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Київ, 2025. 220 с.
41. Дуглер В. В. Військово-цивільні адміністрації як унікальна форма цивільно-військових відносин в умовах надзвичайних правових режимів. *Проблеми цивільного та господарського права*. 2019. № 3. С. 105–109. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-25>
42. Дудник Р. М. Галузева диференціація українського права: поняття, рівні і тенденції розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2016. 209 с.
43. Жужа Л. О. Волонтерський рух у контексті антитерористичної операції в Україні: політогічний вимір : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Запоріжжя, 2016. 153 с.

44. Завальна Ж. В. Договір чи меморандум: бути чи здаватись?. *Форум права*. 2015. № 28. С. 52–57. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP\\_index.htm\\_2015\\_2\\_10.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_2_10.pdf)

45. Звіт про науково-дослідну роботу Розробка проекту Настанови з цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України "ЦВС-СХІД" (заклучний) / М. А. Белов та ін. ; Наук. керівник В. В. Хміль ; Відп. викон. І. А. Рудніцький. Київ : Нац. ун-т оборони України ім. Ів. Чернях., 2017. 311 с.

46. Звіт про науково-дослідну роботу "Теоретичні та правові проблеми організації та функціонування української держави в умовах конституційної реформи (заклучний)". Книга 2 / В. П. Колісник та ін. Харків : НДІ ДБтаМС НАПрНУ, 2013. 602 с.

47. Звіт про науково-дослідну роботу «Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи» / І. Патер та ін. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якев. НАН України, 2018. 88 с.

48. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III : станом на 28 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

49. Івахів О. С., Єфімов Г. В., Касаткін Є. В. Історичні аспекти становлення ключових понять організації територіальної оборони в Україні. *Військово-науковий вісник*. 2024. № 42. С. 19–36. URL: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.19-36>

50. Інструкція про організацію поховання військовослужбовців, які загинули (померли) під час проходження військової служби : Інстр. М-ва оборони України від 05.06.2001 № 185 : станом на 2 січ. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0524-01#Text>

51. Інші органи виконавчої влади. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/catalog>

52. Кайдалов Р. О., Бондаренко О. Г., Павлов Д. М. Короткий аналіз діяльності з цивільно-військового співробітництва на сучасному етапі збройної агресії проти України. *Чесць і закон*. 2022. № 3 (82). С. 22–28.

53. Карамішев Д. В., Гордієнко Л. П., Литвиненко М. І. Цивільно-військова взаємодія у сфері організації лікувально-евакуаційного забезпечення Збройних Сил України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2022. No. 1 (60). Р. 6–26. URL: <https://doi.org/10.26565/1684-8489-2022-1-01>

54. Карамішев Д. В. Організаційно-правові засади цивільно-військового співробітництва в умовах воєнного стану. *Публічне управління XXI століття: в умовах гібридних загроз* : Зб. наук. матеріалів XXII Міжнар. наук. конгр., м. Харків, 27 квіт. 2022 р. Харків, 2022. С. 15–28.

55. Карелін В. В. Щодо поняття правового режиму цивільно-військового співробітництва. *Галузь військового права у сучасних умовах державотворення*. 2020. С. 5–8.

56. Карпов В. А., Корольова Т. С. Інструменти збалансованого розвитку територій в контексті національної безпеки України. *Наукові проблеми господарювання на макро-, мезо- та мікроекономічному рівнях* : Зб. матеріалів XXI Міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 26 квіт. 2023 р. Одеса, 2023. С. 220–221. URL: <https://doi.org/10.32680/npg.conf.oneu.2023>

57. КАС ВС розглянув справу щодо порядку надання військовими частинами дозволів на використання земель у сільськогосподарських цілях. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/991726/>

58. Кіріяк О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навч. посіб. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьков., 2021. 304 с.

59. Кісель В. Й. Військові частини як суб'єкти цивільного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 208 с.

60. Ковалець Т. Постачання і забезпечення Війська Запорозького у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні. *Питання історії України*. 2011. Т. 14.



С. 212–218.

URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalets\\_T\\_R/Postachannia\\_i\\_zabezpechennia\\_Viiska\\_Zaporozkoho\\_u\\_povstanniakh\\_20-30-kh\\_rr\\_XVII\\_st\\_v\\_Ukraini.pdf](https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalets_T_R/Postachannia_i_zabezpechennia_Viiska_Zaporozkoho_u_povstanniakh_20-30-kh_rr_XVII_st_v_Ukraini.pdf)

61. Коломієць Ю. Ю. Працівники правоохоронних органів - суб'єкти кримінально-правових відносин. С. 1–3.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5f770862-9131-4b9e-b31c-0831d04c70f6/content>

62. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

63. Корж-Ікаєва Т. Г. Правова політика у сфері надання волонтерської допомоги ЗСУ: тенденції та перспективи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2024. № 41. С. 513–522.

URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1420/1235>

64. Короєд С. О. Окремі цивільно-правові та процесуальні гарантії захисту інтересів військовослужбовців в особливий період. *Kyiv law journal*. 2025. № 4. С. 12–17. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2024.4.2>

65. Коропатнік І. М. Адміністративно-правові засади взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України : дис. ... д-ра юрид. наук : 342.951. Київ, 2016. 519 с.

66. Коссак В. М., Заїка Ю. О., Гришук В. К. Цивільне право України : підручник / ред.: Г. Б. Яновицька, В. О. Кучер. Львів : Новий Світ-2000, 2014. 444 с.

URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/452/1/КУЧЕР%20ЦИВІЛЬНЕ%20ПРАВО%20ПІДРУЧНИК%20ТОМ%201.pdf>

67. Коссак В. М. Правосуб'єктність державних органів і створюваних ними юридичних осіб у механізмі регулювання цивільної відповідальності. *Право України*. 2019. № 1. С. 154–166.

URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000976561>



68. Костовська В. А. Удосконалення бюджетів місцевого самоврядування в процесі реформування міжбюджетних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 08.00.08. Ірпінь, 2010. 244 с.
69. Кочин В. В. Зміст та форма цивільних відносин як умови їх правомірності. *Теоретико-методологічні підходи до розуміння приватного права в сучасних умовах*. 2016. С. 21–25. URL: <http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2016/15/7.pdf>
70. Кривенко Ю. В. Військова частина як учасник цивільних правовідносин. С. 412–413. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/262/7813/17585-1?inline=1>
71. Кривенко Ю. В. Щодо необхідності правового регулювання цивільно-військового співробітництва збройних сил України (civil-military co-operation – CIMIC). *Часопис цивілістики*. 2017. № 23. С. 35–39. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/dbea2888-218a-47fd-9aae-47f771f6cead>
72. Кузьменко Д. О. Адміністративно-правове регулювання діяльності органів публічної адміністрації в зоні проведення Операції об'єднаних сил : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 185 с.
73. Курепін В. М. Акумулявати додаткові ресурси на потреби фронту: право органів місцевого самоврядування на допомогу ЗСУ. *Правові засади організації та здійснення публічної влади* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті д-ра юрид. наук, проф., акад.-засн. НАПрНУ, першого Голови Конституц. Суду України Леоніда Петров. Юзк., м. Хмельницький, 17 трав. 2024 р. Хмельницький, 2024. С. 122–124. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/18496>
74. Кутков О. О. Механізм державного регулювання цивільно-військового співробітництва в умовах змін воєнно-політичної обстановки в державі. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2025. № 5. С. 96–100. URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2024.5.13>
75. Кутков О. О. Нормативно правове забезпечення діяльності цивільно- військового співробітництва в сучасних умовах воєнно політичної

обстановки: публічно управлінській аспект. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2024. № 6. С. 82–86.  
URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2024.6.13>

76. Кутков О., Сотніченко М. Аналіз стану та шляхів удосконалення соціально-психологічної підтримки військових та членів їх сімей (на засадах досвіду діяльності підрозділів цивільно-військового співробітництва). *Суспільство та національні інтереси*. 2025. № 2(10).  
URL: [https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-2\(10\)-730-741](https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-2(10)-730-741)

77. Куцька О. Взаємовідносини червоноармійців з цивільним населенням під час перебування радянських військ на території Польщі (кінець 1944 – початок 1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2017. № 26. С. 126–134.  
URL: [https://histj.oa.edu.ua/assets/files/full/n26\\_17/20.pdf](https://histj.oa.edu.ua/assets/files/full/n26_17/20.pdf)

78. Леньо П. Ю. Злочини червоноармійців в період превентивної радянської закарпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2018. № 1 (38). Р. 104–108.  
URL: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159873](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159873)

79. Лист Мінветеранів : від 09.05.2025 № 9728/1.3/3.1-25.

80. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «Вид-во права людини», 2015. 280 с.  
URL: [https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17318/1/Lubchenco\\_mon-2015.pdf](https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17318/1/Lubchenco_mon-2015.pdf)

81. Ляскович Т. В. Діяльність державних органів із матеріально-технічного забезпечення Збройних Сил УНР (листопад 1918 - листопад 1920 рр.) : дис. ... д-ра філософії в галузі історії : 032. Кам'янець-Подільський, 2023. 433 с.

82. Мазій І. В. Державне регулювання розвитку волонтерської діяльності в Україні щодо посилення обороноздатності Держави : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.05. Хмельницький, 2019. 251 с.

83. Мати розвідника з Одеси поділилася своїм обуренням через випадки неналежного зберігання тіл загиблих військовослужбовців. *Південь сьогодні*. URL: <https://yug.today/maty-rozvidnyka-z-odesy-podilylasia-svoim-oburenniam-cherez-vypadky-nenalezhnoho-zberihannia-til-zahyblykh-viyskovosluzhbovtziv/>

84. М-во закордонних справ України. Заява МЗС України з нагоди Всесвітнього дня гуманітарної допомоги. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-z-nagodi-vsesvitnogo-dnya-gumanitarnoyi-dopomogi>

85. Менджул М. В. Громадські організації як об'єкти цивільного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 20 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120411000505>

86. Минько О. В., Луговський І. С., Адамчук М. М. Пропозиції щодо розвитку системи цивільно-військового співробітництва у формуваннях Національної гвардії України та проблемні питання її логістичного забезпечення. *Честь і закон*. 2019. № 1 (68). С. 79–87.

87. Минько О. В. Теоретико-методичні засади формування системи цивільно-військового співробітництва у формуваннях Національної гвардії України. *Честь і закон*. 2020. № 2 (73). С. 74–82.

88. Мудрак Ю. М. Підходи до імплементації стандартів НАТО у Збройних Силах України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського*. 2020. № 2-69. С. 6–10. URL: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2020-2-69/6-10>

89. Надьон В. В. Сутність суб'єктивних прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин. *Актуальні питання реформування правової системи* : Зб. матеріалів XVIII Міжнар. науково-практ. конф., м. Луцьк, 4 черв. 2021 р. Луцьк, 2021. С. 27–59.

90. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України «Про визначення районів ведення воєнних (бойових) дій» за червень 2025 року - запит до: Міністерство оборони України. *Доступ до правди*. URL: [https://dostup.org.ua/request/nakaz\\_gholovnokomanduvacha\\_zbroi\\_17](https://dostup.org.ua/request/nakaz_gholovnokomanduvacha_zbroi_17)

91. Наконечна Г. Я., Зінкевич В. К. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану. *Історико-правовий часопис*. 2023. Т. 21, № 2. С. 43–48. URL: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-2/6>
92. Напрямки зростання можливостей частин та підрозділів Сил оборони України щодо знезараження військ шляхом залучення ресурсних спроможностей місцевої інфраструктури / Г. Б. Гишко та ін. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2024. № 2(80). С. 19–24. URL: <https://doi.org/10.30748/zhups.2024.80.03>
93. Настюк В. Я., Коропатнік І. М., Карелін В. В. Правовий режим цивільно-військового співробітництва як ефективний засіб забезпечення операції Об'єднаних сил в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 4. Р. 183–189. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.26>
94. Настюк В. Я., Коропатнік І. М., Карелін В. В. Розвиток та становлення механізму реалізації адміністративно-правового режиму цивільно-військового співробітництва в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 145–153. URL: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2426>
95. Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2023. 100 запитань та відповідей про Сили оборони України : Зб. інформ.-аналіт. матеріалів. Київ : ТОВ «7БЦ», 2023. 134 с. URL: <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/COY-100.pdf>
96. Науменко В. М. Політика Економічного Штабу Ост в сфері промисловості в окупованій Україні (1941-1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2008. 212 с.
97. Національний ун-т оборони України ім. І. Черняхівського. Звіт про науково-дослідну роботу "Розробка проекту Настанови з цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України (заключний)". Київ : Нац. ун-т оборони України ім. І. Чернях., 2017. 121 с.
98. Нечипорук Л. Д. Правовий статус землі в Україні під час воєнного стану: особливості правового регулювання. *Електронне наукове видання*

«Аналітично-порівняльне правознавство». 2025. № 04. С. 64–69.  
URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.9>

99. Ноздрачов О. О. Адміністративно-правове забезпечення цивільно-військового співробітництва в сфері підготовки до військової служби в Україні : дис. ... канд. : 12.00.07. Харків, 2024. 231 с.

100. Ноздрачов О. О. Підготовка до військової служби як предмет цивільно-військового співробітництва: правові аспекти. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2023. № 3-4(7-8). С. 40–43.  
URL: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2023-3-4-7-8-8>

101. Оголошено конкурс на кращі журналістські роботи "Війна в об'єктиві". *Збройні Сили України*. URL: <https://www.zsu.gov.ua/news/ogolosheno-konkurs-na-krashhi-zhurnalistski-roboty-vijna-v-obyektyvi>

102. Огорілко М.-А. І. Співвідношення понять «фізичної особи», «людини» і «громадянина» у цивільному праві. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні* : Зб. тез доп. учасників науково-практ. семінару, м. Львів, 11 листоп. 2021 р. / Наук. керівник Н. М. Грабар. Львів, 2021. С. 177–179.  
URL: [https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4248/1/11\\_11\\_2021.pdf](https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4248/1/11_11_2021.pdf)

103. Ольховський М. А. Адміністративно-правовий статус та організація діяльності волонтерських організацій в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 203 с.

104. Оскілко О. О. Види зобов'язань, в яких військовослужбовці беруть участь. *Київський часопис права*. 2023. № 2. С. 64–69.  
URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.2.9>

105. Оскілко О. О. Цивільно-правове регулювання відповідальності військовослужбовців в договірних зобов'язаннях : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Одеса, 2025. 231 с.

106. Особливості діяльності органів цивільно-військового співробітництва на сході України: склад, завдання та перспективи розвитку / П. П. Ткачук та ін. *Військово-технічний збірник*. 2018. № 18. С. 36–40.

107. Павленко М. В. Деякі особливості виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. *Часопис цивілістики*. 2025. № 57. С. 64–70. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.9>

108. Павленко М. В. Деякі питання будівництва військових інженерно-технічних (фортифікаційних) споруд на земельних ділянках приватної форми власності. *Римське право і сучасність: реалізація і захист речових прав в умовах воєнного стану* : матеріали всеукр. наук. конф., м. Одеса, 25 трав. 2024 р. Одеса, 2024. С. 147–150.

109. Павленко М. В. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. *Соціальне забезпечення та соціальна робота в умовах сучасних викликів* : зб. матеріалів Другої всеукр. науково-практ. конф., м. Хмельницький, 22 трав. 2025 р. Хмельницький, 2025. С. 78–82.

110. Павленко М. В. Загальна характеристика цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 597–604. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.80>

111. Павленко М. В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг з транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України для організації їх поховання (кремації). *Часопис цивілістики*. 2023. № 50. С. 57–64. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v050.2023.9>

112. Павленко М. В. Щодо поняття та змісту цивільно-військового співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 695–699. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/163>

113. Павленко М.В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності для організації поховання (кремації) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України. *Договори в умовах*

*миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця) : матеріали всеукр. наук. конф., м. Одеса, 11 груд. 2023 р. Одеса, 2023. С. 107–110.*

114. Павловський О. С. Правовий статус військових частин як учасників цивільних відносин. *Право.ua*. 2021. № 2. С. 211–216. URL: <https://doi.org/10.32782/law.ua.2021.2.31>

115. Панасюк В. Види надання в оренду військового майна. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 328–334. URL: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1958>

116. Панасюк В. М. Уклаання договору оренди військового майна. *Право і суспільство*. 2020. № 4. Р. 113–119. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.16>

117. Первомайський О. О. Органи та представники суб'єктів публічного права як учасників цивільних відносин. *Приватне право і підприємництво*. 2014. № 13. С. 76–80. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip\\_2014\\_13\\_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2014_13_24)

118. Питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України : Указ Президента України від 14.10.2005 № 1446/2005 : станом на 25 жовт. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1446/2005#Text>

119. Погорілко В. Ф. Політична система України і проблеми її реформування. *Вісник Запорізького державного університету: збірник наукових статей*. 2004. С. 7.

120. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 4 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

121. Подвірна О. В. Проблемні питання визначення поняття та класифікації недоговірних зобов'язань у цивільному праві. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 226–232. URL: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1945>

122. Полянський Ю. Є. Правоохоронні органи у системі державної влади. С. 1–2. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9ab4fd1b-3284-431c-a2dc-59e8d6092610/content>

123. Потеряйко С., Белікова К., Твердохліб О. Цивільно-військове співробітництво як механізм публічного управління сферою цивільного



захисту. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 9(15).  
URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9\(15\)-257-269](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9(15)-257-269)

124. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI : станом на 3 верес. 2024 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text>

125. Проблеми формування системи стратегічного планування у сфері оборони / М. Лобко та ін. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НВООУ імені Івана Черняхівського*. 2024. С. 41–53.  
URL: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2024-2-81/41-53>

126. Про бюджет Краматорської міської територіальної громади на 2025 рік (зі змінами) : Розпорядж. нач. Крамат. міськ. військ. адмін. від 20.12.2024 № 1351-р : станом на 15 січ. 2025 р. URL: [https://krm.gov.ua/wp-content/uploads/2025/01/rozp\\_nach\\_15.01.25\\_36p.pdf](https://krm.gov.ua/wp-content/uploads/2025/01/rozp_nach_15.01.25_36p.pdf)

127. Про використання земель оборони : Закон України від 27.11.2003 № 1345-IV : станом на 8 листоп. 2024 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1345-15#Text>

128. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17.11.2009 № 1559-VI : станом на 8 серп. 2025 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text>

129. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII : станом на 5 січ. 2025 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

130. Про внесення змін до деяких законів України у сфері національної безпеки і оборони щодо надання допомоги на догоспітальному етапі та здійснення цивільно-військового співробітництва : Закон України від 20.11.2024 № 4068-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4068-20#Text>



131. Про внесення змін до Інструкції з ведення Історичного формуляра, Історичної довідки та Журналу бойових дій : Наказ М-ва оборони України від 05.02.2024 № 80/нм.

132. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 604 : Постанова Каб. Міністрів України від 07.04.2023 № 310. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/310-2023-п#Text>

133. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>

134. Про господарську діяльність у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 № 1076-XIV : станом на 15 серп. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1076-14#Text>

135. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

136. Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV : станом на 7 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text>

137. Про Державний бюджет України на 2025 рік : Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text>

138. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>

139. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 04.03.1998 № 160/98-ВР : станом на 17 квіт. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-вр#Text>

140. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>

141. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 № 69/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69/2022#Text>

142. Про затвердження договорів : Рішення Збар. міськради Терноп. обл. від 09.08.2024 № VIII/33/4. URL: <https://www.zbarazh-rada.gov.ua/wp-content/uploads/2024/09/VIII-33-4.pdf>

143. Про затвердження Інструкції з діловодства у Збройних Силах України : Наказ Головнокомандувача ЗС України від 31.01.2024 № 40 : станом на 23 верес. 2024 р.

144. Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями : Наказ М-ва оборони України від 31.07.2018 № 380 : станом на 25 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1020-18#Text>

145. Про затвердження Інструкції про організацію передачі в оренду та укладення договорів оренди рухомого військового майна : Наказ М-ва оборони України від 21.03.2017 № 155. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0464-17#Text>

146. Про затвердження Меморандуму про співпрацю між Бориспільською міською радою та військовою частиною 3114 Національної гвардії України : Рішення Борисп. міськради від 07.02.2025 № 4078-62-VIII.

147. Про затвердження Меморандуму про співробітництво між Білгород-Дністровським прикордонним загonom та Бородінською селищною радою : Рішення Бород. селищради Болгр. р-ну Од. обл. від 06.04.2021 № 96-VIII. URL: [https://budjatska-sr.od.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/ilovepdf\\_merged.pdf](https://budjatska-sr.od.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/ilovepdf_merged.pdf)

148. Про затвердження Методики визначення залишкової вартості майна Збройних Сил України та інших військових формувань : Постанова Каб. Міністрів України від 29.05.1998 № 759 : станом на 23 серп. 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-98-п#Text>

149. Про затвердження переліку видів господарської діяльності, здійснення якої дозволяється військовим частинам Збройних Сил : Постанова

Каб. Міністрів України від 25.07.2000 № 1171 : станом на 19 лип. 2025 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1171-2000-п#Text>

150. Про затвердження Переліку відомостей Збройних Сил України, що становлять службову інформацію (ПСІ-2023) : Наказ нач. ГШ ЗС України від 30.01.2023 № 12.

151. Про затвердження Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України : Наказ М-ва оборони України від 16.07.1997 № 300 : станом на 26 серп. 2024 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0615-97#Text>

152. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України : Постанова Каб. Міністрів України від 20.08.2014 № 360 : станом на 20 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-п#Text>

153. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : Постанова Каб. Міністрів України від 16.12.2015 № 1052 : станом на 17 серп. 2024 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-п#Text>

154. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : Постанова Каб. Міністрів України від 28.10.2015 № 878 : станом на 15 листоп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-п#Text>

155. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України : Постанова Каб. Міністрів України від 26.11.2014 № 671 : станом на 29 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-п#Text>

156. Про затвердження Положення про облік та використання коштів спеціального фонду державного бюджету в Міністерстві оборони України : Наказ М-ва оборони України від 03.08.2016 № 400 : станом на 28 груд. 2021 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1191-16#Text>

157. Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах : Постанова Каб. Міністрів України від 04.08.2000 № 1225 : станом на 26 лют. 2025 р.  
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1225-2000-п#Text>

158. Про затвердження Положення про продовольче забезпечення Збройних Сил України на мирний час : Наказ М-ва оборони України від 09.12.2002 № 402 : станом на 10 листоп. 2017 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0992-02#Text>

159. Про затвердження Положення про Службу судової охорони : Рішення Вищ. ради правосуддя від 04.04.2019 № 1051/0/15-19.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1051910-19#Text>

160. Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки : Постанова Каб. Міністрів України від 23.02.2022 № 154 : станом на 6 трав. 2025 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-п#Text>

161. Про затвердження Положення про цивільно-військове співробітництво Збройних Сил України : Наказ Ген. штабу Збро. Сил України від 20.12.2017 № 446.

162. Про затвердження Порядку ведення Реєстру неприбуткових установ та організацій, включення неприбуткових підприємств, установ та організацій до Реєстру та виключення з Реєстру : Постанова Каб. Міністрів України від 13.07.2016 № 440 : станом на 1 січ. 2025 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2016-п#Text>

163. Про затвердження Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил : Постанова Каб. Міністрів України від 29.08.2002 № 1282 : станом на 11 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-2002-п#Text>

164. Про затвердження Порядку здійснення публічного збору благодійних пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України : Постанова Каб. Міністрів України від 30.06.2015 № 451.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451-2015-п#Text>

165. Про затвердження Порядку надання дозволу військовим частинам Збройних Сил на передачу закріпленого за ними рухомого та нерухомого майна

в оренду : Постанова Каб. Міністрів України від 11.05.2000 № 778 : станом на 19 черв. 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-2000-п#Text>

166. Про затвердження Порядку прийняття, утримання, обслуговування та ведення обліку військових інженерно-технічних і фортифікаційних споруд : Постанова Каб. Міністрів України від 07.05.2024 № 514 : станом на 25 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-2024-п#Text>

167. Про затвердження Порядку фінансового забезпечення потреб національної оборони держави, мобілізаційної підготовки, заходів з мобілізації та Збройних Сил за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб : Постанова Каб. Міністрів України від 27.05.2015 № 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339-2015-п#Text>

168. Про затвердження Тимчасової настанови з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України : Наказ Ген. штабу Збро. Сил України від 02.04.2019 № 131.

169. Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 23.09.2015 № 998-р : станом на 20 січ. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2015-р#Text>

170. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII : станом на 5 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>

171. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

172. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII : станом на 27 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>

173. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII : станом на 16 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

174. Про обласний бюджет Житомирської області на 2023 рік (додаток 4) : Розпорядж. нач. Житом. облас. військ. адмін. від 07.12.2022 № 355 : станом на 13 верес. 2023 р. URL: <https://oda.zht.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/426-vid-13.09.2023.pdf>

175. Про обласний бюджет Херсонської області на 2025 рік : Розпорядж. нач. Херсон. облас. військ. адмін. від 20.12.2024 № 714 : станом на 2 черв. 2025 р.

URL: [https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/Розпорядження\\_OBA\\_269.pdf](https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/Розпорядження_OBA_269.pdf)

176. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII : станом на 5 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

177. Про організацію фінансового забезпечення військових частин, установ та організацій Збройних Сил України : Наказ М-ва оборони України від 22.05.2017 № 280 : станом на 22 квіт. 2021 р.

178. Про оренду державного та комунального майна : Закон України від 03.10.2019 № 157-IX : станом на 5 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20#Text>

179. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX : станом на 16 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

180. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 № 4765-VI : станом на 28 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>

181. Про Положення про проходження військової служби військовослужбовцями Служби зовнішньої розвідки України : Указ Президента України від 30.12.2021 № 690/2021 : станом на 4 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/690/2021#Text>

182. Про Положення про проходження військової служби (навчання) військовослужбовцями Державної служби спеціального зв'язку та захисту



інформації України : Указ Президента України від 31.07.2015 № 463/2015 : станом на 25 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463/2015#Text>

183. Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України : Указ Президента України від 29.12.2009 № 1115/2009 : станом на 26 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115/2009#Text>

184. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10.12.2008 № 1153/2008 : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text>

185. Про правовий режим майна у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 № 1075-XIV : станом на 10 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14#Text>

186. Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 06.12.2018 № 2642-VIII : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19#Text>

187. Про реалізацію експериментального проекту із запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей у військових частинах (підрозділах) Збройних Сил : Постанова Каб. Міністрів України від 03.10.2023 № 1050 : станом на 20 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1050-2023-п#Text>

188. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX : станом на 30 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>

189. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII : станом на 4 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

190. Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні : Закон України від 08.07.1999 № 862-XIV : станом на 19 лип. 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/862-14#Text>

191. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII : станом на 9 січ. 2025 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>

192. Про Службу зовнішньої розвідки України : Закон України від 01.12.2005 № 3160-IV : станом на 23 квіт. 2021 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-15#Text>

193. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV : станом на 18 груд. 2024 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

194. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 550-XIV : станом на 9 серп. 2024 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text>

195. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань використання коштів державного бюджету України, спрямованих на облаштування фортифікаційних споруд та інженерних загороджень на лінії зіткнення, а також на виготовлення та закупівлю безпілотних літальних апаратів та засобів радіоелектронної боротьби для військових частин і підрозділів Збройних Сил України та інших утворен : Постанова Верхов. Ради України від 22.05.2024 № 3726-IX : станом на 20 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3726-IX>

196. Процюк І. В. Поділ державної влади: сутність та зміст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер: Юриспруденція*. 2015. Т. 1, № 15. С. 8–12.

197. Рішення Міністра оборони України : Рішення від 11.08.2022 № 20552/з.

198. Романова І. Д. Розуміння поняття правовідносин. *Новітні кримінально-правові дослідження*. 2017. С. 316–319.

URL: <https://hdl.handle.net/11300/17311>

199. Романюк Я. М. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4



(87). С. 138–151. URL: [https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf\\_com-138-151.pdf](https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-138-151.pdf)

200. Руснак Ю. Окремі питання правового регулювання становлення та розвитку цивільно-військового співробітництва у 2014–2022 рр. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського*. 2024. С. 67–73. URL: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2024-2-81/67-73>

201. Савчук К. О., Проценко І. М. Міжнародні договори SOFA/SOMA: особливості укладання та змісту. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 306–309. URL: [https://kup.edu.ua/doc/chasopis/chasopis\\_2018\\_3.pdf](https://kup.edu.ua/doc/chasopis/chasopis_2018_3.pdf)

202. Середенко М. М., Кізло Л. М., Радзіковський С. А. Цивільно-військове співробітництво в районі проведення антитерористичної операції на сході України – склад, завдання та напрями діяльності. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Маріуполь, 9 черв. 2017 р. Маріуполь, 2017. С. 208–211.

203. Сертифікація операторів ПМД | Центр протимінної діяльності. *Центр протимінної діяльності*. URL: <https://uamac.org/uk/about/activities/certification/>

204. Синчук С. М. Соціальні послуги та організаційно-правові форми їх надання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Vol. 2, no. 84. Р. 137–142. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.18>

205. Сичова К. О., Заєць О. І. Правові проблеми використання земель для будівництва фортифікаційних споруд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Vol. 3, no. 86. Р. 126–132. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.18>

206. Скоморовський В.Б., Серіков М.А. Юридична відповідальність військовослужбовців як елемент забезпечення дисципліни та законності у

військовій сфері. *Legal bulletin*. 2025. С. 147–151.

URL: <https://doi.org/10.31732/2708-339x-2025-16-b18>

207. Служба зв'язків з громадськістю Сил територіальної оборони Збройних Сил України. Положення про організацію та проведення конкурсу ТРО Медіа на кращі журналістські роботи на тему національного супротиву та оборони держави в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну. *Сили територіальної оборони Збройних Сил України*. URL: [https://tro.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/polozhennya\\_konkurs\\_vijna\\_v\\_obyektyvi-1.pdf](https://tro.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/polozhennya_konkurs_vijna_v_obyektyvi-1.pdf)

208. Службовий лист : Головнокомандувач ЗС України від 10.08.2022 № 300/1/С/3122.

209. Соловйова А. "Укроборонпром" заплатить 1 млн доларів за викрадений або трофейний літак РФ, – Арахамія. *Інформаційне агентство "Українські Новини"*. URL: <https://ukranews.com/ua/news/839725-ukroboronprom-zaplatyt-1-mln-dolariv-za-vykradenyj-abo-trofejnyj-litak-rf-arahamiya>

210. Табурець Д. В. Переддоговірні документи як джерело права. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування* : матеріали XXI наук.-практ. Ц58 конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Масл., м. Харків, 17 лют. 2023 р. Харків, 2023. С. 331–334. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferenczij/>

211. Тарасенко Т. М. Організаційно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану: можливості та обмеження. *Дніпровський науковий часопис публічного управління психології права*. 2022. № 4. С. 51–58. URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.7>

212. Теорадзе М. Д. Підстави виникнення недоговірних зобов'язань за законодавством України. *Митна справа*. 2014. Т. 2, № 5 (2.2). С. 104–108. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms\\_2014\\_5\(2.2\)\\_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2014_5(2.2)_22)

213. Тітко Е. В. Особливості правового регулювання діяльності СІМІС в організації Північноатлантичного договору. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 158–161.

214. Ткачук Н. М. Особливості фінансування видатків України на оборону. *Baltija publishing*. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-39>

215. Українська правда. Брак рефрижераторів, осідання могил на Берківцях і кладовище на Лисій горі. Що не так з похованням військових в Україні. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/01/31/7387197/>

216. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. 2024. 27 с. URL: [https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-01/2024-12-31%20OHCHR%2041st%20periodic%20report%20on%20Ukraine\\_UKR.pdf](https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-01/2024-12-31%20OHCHR%2041st%20periodic%20report%20on%20Ukraine_UKR.pdf)

217. Ушаков І. В. Механізми реалізації цивільно-військового співробітництва у секторі безпеки і оборони України : дис. ... д-ра філософії в галузі держ. упр. : 281. Київ, 2023. 187 с.

218. Ушаков І. В. Нормативно-правове регулювання реалізації цивільно-військового співробітництва в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 24. С. 103–107.

219. Ушаков І. Зарубіжний досвід реалізації цивільно-військового співробітництва у секторі безпеки і оборони. *Науковий вісник: державне управління*. 2022. № 2 (12). С. 256–275. URL: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2\(12\)-256-275](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2(12)-256-275)

220. Файчук О. Л. Основні напрямки соціальної роботи з військовослужбовцями та членами їх сімей. *Ольвійський форум – 2024: стратегії країн причорноморського регіону в геополітичному просторі* : матеріали XXI Міжнар. наук. конф., м. Миколаїв, 20 черв. 2024 р. Миколаїв, 2024. С. 20–23.

221. Фатенок-Ткачук А. Особливості обліку благодійного допомоги у період війни. *Economic journal of Lesya Ukrainka Volyn national university*. 2023. Т. 2, № 34. С. 37–46. URL: <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2023-02-37-46>

222. Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю - Соціальна послуга супроводу у військових частинах. *Головна | Фонд соціального захисту осіб з*

інвалідністю. URL: <https://www.ispf.gov.ua/diyalnist/realizaciya-pilotnih-proektiv-shchodo-zakupivli-socposlug/socposluga-suprovodu-u-vijskovih-chastinah>

223. Хамчук Г. П. Партнерство як основа управління територіальними громадами України: оптимізація інтелектуальної взаємодії: дис. ... д-ра філософії в галузі держ. упр.: 281. Івано-Франківськ, 2024. 290 с. URL: <http://elar.nung.edu.ua/bitstream/123456789/9575/1/d753.pdf>

224. Харитонов Є. О. До питання про визначення цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. № 22. С. 531–536. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/1469/1354>

225. Харитонов Є. О. Класифікація цивільних правовідносин: спроба новацій у підходах. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009.

226. Харитонов Є., Харитонova О. Від громадянина до особистості, від права цивільного до права приватного (цивілістичні рефлексії на тлі праць М. П. Орзіха). *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 35–40. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid\\_2015\\_3\\_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2015_3_9)

227. Хід робіт з розмінування | Центр протимінної діяльності. *Центр протимінної діяльності*. URL: <https://ua-nmac.org/uk/statistics/>

228. Хомяков Д. О. Історико-правові аспекти цивільно-військового співробітництва. *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики*: тези доп. учасників науково-практ. конф., м. Харків, 21 груд. 2021 р. Харків, 2021. С. 98–99.

229. Цивільне право в сучасних умовах. Навчально-методичний посібник / О. І. Сафончик та ін.; ред. О. І. Сафончик. Одеса: Нац. ун-т "Од. юрид. акад.", 2023. 56 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7eaa4f4-117c-4286-956a-4434951b2594/content>

230. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1: навч. посіб. / ред.: В. А. Кройтор, О. Є. Кухарев, М. О. Ткалич. Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2016. 285 с.

231. Цивільне право. Частина I : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищої освіти [Електронне видання] / Є. О. Харитонов та ін. Одеса : Фенікс, 2024. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.27266>

232. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

233. Цивільно-військове співробітництво як інститут громадянського суспільства / О. А. Трюхан та ін. *Amazonia investiga*. 2019. Т. 8, № 24. С. 275–279. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/f39978cf-8fbf-4218-bcb9-eba387e4d531>

234. Цивільно-військове співробітництво як інструмент стратегічних комунікацій в умовах «гібридної війни» / О. А. Ткачук та ін. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення* : матеріали II Всеукр. науково-практ. конф., м. Маріуполь, 15 черв. 2018 р. 2018. С. 181–185.

235. Черепов В. К., Рибицька О. М. Військова частина як сторона цивільно-правових зобов'язань. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XVII міжнар. науково-практ. конф., м. Миколаїв, 26 груд. 2024 р. Львів – Торунь, 2024. С. 238–240. URL: <https://rep.nuos.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9c7b778c-eaeb-48d9-89ec-993863f7f68a/content>

236. Чобіт І. Р. Історичний досвід створення та функціонування органів цивільно-військового співробітництва (друга половина XX – початок XXI століття) : дис. ... д-ра філософії в галузі історії : 032. Львів, 2022. 237 с.

237. Чубоха Н. Ф. Принцип диспозитивності у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Т. 1 (ч. II), № 21. С. 299–302.

238. Шандра В., Аркуша О., НАН України, Ін-т історії України. Україна в XIX столітті: людність та імперії. Київ : Академперіодика, 2022. 436 р. URL: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.461.436>

239. Шапенко Л., Ляднов А., Ляднова О. Реалізація кадрової політики військовими адміністраціями в умовах воєнного стану. *Scientific works of national aviation university. Series: Law journal "Air and space law"*. 2024. Т. 1, № 70. С. 84–90. URL: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.70.18487>
240. Шевченко В. І. Конфлікт повноважень районної ради та військово-цивільної адміністрації. *Revista științifică internațională "Supremația dreptului"*. 2017. № 4. С. 116–122.
241. Шопіна І. М. Розвиток досліджень проблем цивільно-військового співробітництва як виду взаємодії держави і громадянського суспільства. *Наука і правоохоронна*. 2014. № 4 (26). С. 308–312.
242. Шульгін В. В. Правова основа функціонування цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. No. 11. Р. 67–72. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/12>
243. Щербина В. С. Правовий режим майна у Збройних силах України. *Приватне право і підприємництво*. 2012. С. 148–153. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2012/11/38.pdf>
244. Яковлев А. А. Конституційний процес в Україні: теоретичні і практичні аспекти реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2021. 436 с.
245. 24 Канал. Обращение к лётчикам ВКС РФ от Укроборонпрома, 2022. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wwQteGH6Q6Y>
246. Aco civil-military cooperation functional planning guide : Functional planning guide of 07.02.2017 : as of 1 July 2022. URL: <https://www.cimic-coe.org/wp-content/uploads/2025/03/Civil-Military-Cooperation-Functional-Planning-Guide.pdf>
247. Alexandrov V. Security and defense sector of Ukraine in the mechanism of realization of the defense function of the state. *Law review of kyiv university of law*. 2020. No. 4. Р. 78–82. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.13>



248. Allied joint doctrine for civil-military cooperation (AJP-3.19) : Allied joint doctrine of 09.11.2018.  
URL: [https://www.coemed.org/files/stanags/01\\_AJP/AJP-3.19\\_EDA\\_V1\\_E\\_2509.pdf](https://www.coemed.org/files/stanags/01_AJP/AJP-3.19_EDA_V1_E_2509.pdf)
249. Allied joint doctrine for host-nation support : Allied joint publication of 27.04.2021. URL: [https://www.coemed.org/files/stanags/01\\_AJP/AJP-4.3\\_EDA\\_V1\\_E\\_2234.pdf](https://www.coemed.org/files/stanags/01_AJP/AJP-4.3_EDA_V1_E_2234.pdf)
250. Blokha Y. Worldview principles of volunteering in Ukraine during the war. *Philosophical horizons*. 2023. No. 47. P. 80–88.  
URL: <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.47.282578>
251. Case study Ukraine - CIMIC COE. *CIMIC COE*.  
URL: <https://www.cimic-coe.org/publications/case-study-ukraine/>
252. CIMIC Messenger 2/2025 - CIMIC COE. *CIMIC COE*.  
URL: <https://www.cimic-coe.org/knowledge-hub/cimic-messenger-2-2025/>
253. Host Nation Support: Germany as a central hub. *Startseite - Bundeswehr*.  
URL: <https://www.bundeswehr.de/en/organization/bundeswehr-joint-force-command/missions/host-nation-support>
254. Legal Support (JP 3-84) : Joint Publication of 02.08.2016.  
URL: [https://irp.fas.org/doddir/dod/jp3\\_84.pdf](https://irp.fas.org/doddir/dod/jp3_84.pdf)
255. Legal Support to Operations : Field Manual of 01.09.2023 no. FM 3-84.  
URL: <https://www.loc.gov/item/2023298519/>
256. Medvid L. P., Simchukevich Y. W. Legal aspects of the application of the defense forces during the state of martial. *Uzhhorod national university herald. series: law*. 2024. Vol. 2, no. 82. P. 216–221. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.2.34>
257. Panchenko A. Volunteer activity as one of the forms of charity activity in Ukraine. *Uzhhorod National university herald. Series: law*. 2024. Vol. 2, no. 84. P. 113–117. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.14>

## ДОДАТКИ

## Додаток А

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:*

1. Павленко М. В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг з транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України для організації їх поховання (кремації). *Часопис цивілістики*. 2023. № 50. С. 57–64. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v050.2023.9>
2. Павленко М. В. Щодо поняття та змісту цивільно-військового співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 695–699. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/163>
3. Павленко М. В. Загальна характеристика цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 597–604. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.80>
4. Павленко М. В. Деякі особливості виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. *Часопис цивілістики*. 2025. № 57. С. 64–70. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.9>



*Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:*

1. Павленко М.В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності для організації поховання (кремації) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України. *Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця)* : матеріали всеукр. наук. конф., м. Одеса, 11 груд. 2023 р. Одеса, 2023. С. 107–110.

2. Павленко М. В. Деякі питання будівництва військових інженерно-технічних (фортифікаційних) споруд на земельних ділянках приватної форми власності. *Римське право і сучасність: реалізація і захист речових прав в умовах воєнного стану* : матеріали всеукр. наук. конф., м. Одеса, 25 трав. 2024 р. Одеса, 2024. С. 147–150.

3. Павленко М. В. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. *Соціальне забезпечення та соціальна робота в умовах сучасних викликів* : зб. матеріалів Другої всеукр. науково-практ. конф., м. Хмельницький, 22 трав. 2025 р. Хмельницький, 2025. С. 78–82.

## **ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ**

Основні наукові положення дисертації були апробовані у виступах на наукових конференціях, зокрема: Всеукраїнській науковій конференції «Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця)» (м. Одеса, 11 грудня 2023 р.) – дистанційна участь; Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: реалізація і захист речових прав в умовах воєнного стану» (м. Одеса, 25 травня 2024 р.) – дистанційна участь; Другій всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціальне забезпечення та соціальна робота в умовах сучасних викликів» (м. Хмельницький, 22 трав. 2025 р.) – дистанційна участь.

ЗАТВЕРДЖУЮ  
 Командувач Сухопутних  
 військ Збройних Сил України  
 генерал-майор  
 Михайло ДРАПАТИЙ  
 07.06.2025  
 299103

**АКТ**  
**про впровадження наукових розробок**  
**дисертаційного дослідження**

07.06.2025

м. Київ

№ 167261

Цей Акт складений:

начальником управління цивільно-військового співробітництва штабу Командування Сухопутних військ Збройних Сил України полковником Загороднім О.М.,

заступником начальника управління цивільно-військового співробітництва штабу Командування Сухопутних військ Збройних Сил України полковником Долею Ю.Г.,

начальником відділу соціальної роботи – заступником начальника управління цивільно-військового співробітництва штабу Командування Сухопутних військ Збройних Сил України підполковником Саприкіною О.І.,

начальником відділу цивільно-військового співробітництва штабу Командування Сухопутних військ Збройних Сил України підполковником Коваль О.М.,

про те, що:

результати дисертаційного дослідження Павленка Миколи Вадимовича на тему: “Правове регулювання цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України” на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 “Право” використовується в практичній діяльності Командування Сухопутних військ Збройних Сил України;

пропозиції та висновки наступних публікацій рекомендуються до практичного використання за напрямком цивільно-військового співробітництва у діяльності з’єднань, військових частин (установ) Сухопутних військ Збройних Сил України:

1. Павленко М. В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності та послуг з транспортування тіл (останків) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України для

організації їх поховання (кремації). *Часопис цивілістики*. 2023. № 50. С. 57–64.  
URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v050.2023.9>.

2. Павленко М. В. Особливості укладення договорів про закупівлю предметів ритуальної належності для організації поховання (кремації) загиблих (померлих) військовослужбовців Збройних Сил України. *Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця)* : Матеріали всеукр. наук. конф., м. 2023, 11 груд. 2023 р. Одеса, 2023. С. 107–110.

3. Павленко М. В. Щодо окремих питань застосування норм міжнародного гуманітарного права під час військової агресії Російської Федерації проти України. *Права людини в період збройних конфліктів* : матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 3 листоп. 2023 р. Одеса, 2023. С. 165–169.

Начальник управління цивільно-військового  
співробітництва штабу Командування Сухопутних військ  
Збройних Сил України  
полковник

07.06.2025

Олександр ЗАГОРОДНІЙ

Заступник начальника управління цивільно-військового  
співробітництва штабу Сухопутних військ  
Збройних Сил України  
полковник

07.06.2025

Юрій ДОЛЯ

Начальник відділу соціальної роботи – заступник  
начальника управління цивільно-військового  
співробітництва штабу Командування Сухопутних військ  
Збройних Сил України  
підполковник

07.06.2025

Ольга САПРИКІНА

Начальник відділу цивільно-військового співробітництва  
управління цивільно-військового співробітництва штабу  
Командування Сухопутних військ Збройних Сил України  
підполковник

07.06.2025

Ольга КОВАЛЬ